

Save the Children

Kad smo pitani, a ne ispitivani

KONSULTACIJE SA DECOM U POKRETU

MAŠA AVRAMOVIĆ

Save the Children

Save the Children je vodeća svetska nezavisna organizacija za decu.

NAŠA VIZIJA je svet u kojem svako dete ostvaruje pravo na opstanak, zaštitu, razvoj i učešće (participaciju).

NAŠA MISIJA je podstaći pozitivne pomake u tretmanu dece u svetu i ostvariti trenutnu i dugoročnu promenu u njihovim životima.

Kad smo pitani, a ne ispitivani – priručnik za konsultacije sa decom u pokretu

Izdavač:

Save the Children International, Sarajevo

Ljubljanska 16

71000 Sarajevo

Bosnia and Herzegovina

Tel: +387 33 290 671

Fax: +387 33 290 675

<http://nwb.savethechildren.net/>

info.nwbalkans@savethechildren.org

CIP: 159.922.74:314.745](035)

ISBN: 978-9958-0998-2-3

© Save the Children 2014

Autorka: Maša Avramović

Voditeljica/koordinatorka tima: Nevena Milutinović

Lektura i prevod: Profis Sarajevo

Dizajn: Arch Design Sarajevo

Štampa: Amos Graf Sarajevo

Tiraž: 200

Ova publikacija urađena je u okviru projekta „Zaštita dece u migracijama na severozapadnom Balkanu“. Save the Children je realizovao ovaj projekat u 2013. godini uz finansijsku podršku Save the Children Norway.

Sva prava su zadržana. Sadržaj ove publikacije se može slobodno koristiti ili kopirati u nekomercijalne svrhe uz obavezno navođenje izvora.

MAŠA AVRAMOVIĆ

Kad smo pitani, a ne ispitivani

KONSULTACIJE SA DECOM U POKRETU

SADRŽAJ

Predgovor	5
Uvod	7
Dosadašnja iskustva	9
Deca u pokretu	13
Specifičnosti položaja dece u pokretu	16
Izazovi za ostvarivanje prava dece u pokretu	17
Participacija dece	21
Pravo deteta na participaciju	22
Koncept dečje participacije	26
Dobiti od dečje participacije	29
Principi smislene participacije dece	31
Konsultacije sa decom	33
Konsultacije kao vid dečje participacije	35
Konsultacije sa decom u pokretu	36
Metodološki okvir konsultacija sa decom	40

Praktične smernice za konsultacije sa decom u pokretu	49
Smernice za planiranje konsultacija sa decom	50
Smernice za organizovanje konsultacija	62
Smernice za vođenje konsultativnih susreta	68
Smernice za evaluaciju konsultacija sa decom	70
Konsultacije sa decom u pokretu – prikaz jednog metodološkog pristupa	71
Mapa dece u pokretu	75
Faze rada na Mapi i relevantne aktivnosti	83
Osvrt na iskustvo u primeni metodološkog pristupa	94
Preporučena literatura	100
Dodatak: Deca u pokretu u Republici Srbiji	104

PREDGOVOR

Pred vama je priručnik „*Kad smo pitani, a ne ispitivani – priručnik za konsultacije sa decom u pokretu*“, namijenjen praktičarima koji su u direktnom kontaktu sa djecom u pokretu, institucijama i organizacijama čiji rad je usmjeren na ovu djecu, kao i relevantnim donosiocima odluka. Iako se priručnik prije svega tiče smislene i etičke participacije djece u pokretu, zaista se nadamo da će publikacija imati praktičnu upotrebu među svima onima koji se generalno bave promocijom i zaštitom prava djeteta, pitanjem dječje participacije i konsultovanja sa decom.

Save the Children je tokom 2012. godine počeo program namijenjen pružanju podrške djeci u pokretu u jugoistočnoj Evropi, sa ciljem da im olakša pristup sistemu socijalne zaštite zasnovanom na pravima djeteta. Pojam *djeca u pokretu* Save the Children definiše kao: „djecu koja iz različitih razloga, prisilno ili dobrovoljno, migriraju izvan ili unutar granica zemlje, sa ili bez pratnje odraslih i koje sam pokret čini potencijalno izloženim rizicima od neadekvatne brige, ekonomske i seksualne eksploatacije, zlostavljanja i zanemarivanja, kao i drugih vidova nasilja“.

Tokom 2012. godine, u saradnji sa NVO Atina i Grupa 484, pokrenuli smo projekat pod nazivom „*Reforma sistema socijalne zaštite po meri djeteta u Republici Srbiji*“, koji su finansijski podržali Evropska komisija, Fondacija za otvoreno društvo u Srbiji, kao i Save the Children Norway. Jedan od prvih koraka bio je izrada sveobuhvatne analize karakteristika i posljedica migracija djece u Srbiji. Ta analiza nam je pomogla da steknemo uvid i obezbijedimo bolje razumijevanje samog fenomena, dimenzija i karakteristika procesa migracija iz dječje perspektive, kao i njihova viđenja i iskustva u vezi sa postojećim programima podrške i izazovima sa kojima se susreću u ostvarivanju svojih prava. Ovakav pristup omogućio nam je da čujemo njihova lična iskustva, ispričana iz prve ruke, kao i njihovo mišljenje o problemima i potencijalnim rješenjima, čime je dječija perspektiva postala dostupna i ostalim akterima, prije svega profesionalcima i donosiocima odluka.

Save the Children ima za cilj podsticanje promjena u načinu na koji svijet tretira djecu, a ove promjene zasnivamo na Konvenciji Ujedinjenih nacija o pravima djeteta. Upravo je Konvencija, gotovo univerzalno ratifikovani međunarodni sporazum, otvorila put ovoj promjeni, potvrdivši status djeteta kao nosioca prava, a ne objekta dobre volje odraslih. Pored odredbi koje se tiču socijalnih, ekonomskih i kulturnih prava djeteta, te prava na zaštitu, Konvencija je uvela princip najboljeg interesa djeteta, koji dijete stavlja u centar

svih odluka koje ga se tiču, kao i pravo djeteta da se i njegov glas čuje, čime se dijete smatra dovoljno sposobnim da utiče na te odluke. Ova dva principa, najbolji interes djeteta i participacija, komplementarni su i predstavljaju preduslove za ostvarivanje svih ostalih prava.

Da bi ovi principi zaživjeli u praksi, neophodno je da slušanje djece i ozbiljno razmatranje onog što imaju da nam kažu postane norma, od porodice, lokalne zajednice do društva u cjelini. Posebno nam je zadovoljstvo, privilegija, ali i odgovornost što smo kroz sve segmente programa koji je namijenjen djeci u pokretu u jugoistočnoj Europi, od istraživanja preko osmišljavanja i realizovanja programa namijenjenih ovoj grupi djece, do definiranja pravaca za unapređenje politika i praksi, imali priliku da damo glas djeci koja su afektirana problemom migracija i kojih se ovi programi i politike tiču. Iako su djeca visoko vrednovala svoje učešće u pomenutom istraživanju, istakla su da njihovo iskustvo i zrelost nisu prepoznati i uvaženi kada se donose odluke koje ih se tiču, te da su ona često „ispitivana“, ali ne i „pitana“ za mišljenje. Djeca su svojim doprinosom u ovom procesu konsultacija pokazala spremnost i zrelost. Naredni korak je na nama odraslima, da pokažemo da smo ih čuli i uvažili i da smo spremni za promjenu paradigme u načinu kako se odnosimo prema djeci.

Ovim putem se posebno zahvaljujemo djeci i odraslima u Srbiji i regionu, koji su učestvovali u samim konsultacijama sa djecom i omogućili nam da bolje razumijemo svijet iz njihovih cipela. Metodologiju koju smo koristili u procesu konsultacija pretočili smo u Priručnik, za koji se nadamo da će biti prepoznat kod profesionalaca i donosilaca odluka kao alat koji će im pomoći da konsultuju djecu i uvažavaju njihovu perspektivu kada kreiraju i unapređuju politike i prakse koje ih se tiču.

Andrea Žeravčić, direktorica

Save the Children

Sarajevo, 6. februar 2014. godine

UVOD

Publikacija koja je pred vama bavi se pitanjem kako se na smislen i etički način konsultovati sa decom u pokretu – pitati ih o njihovim iskustvima, gledištima i stavovima, slušati ono što imaju da kažu i uvažiti njihovu perspektivu kada se kreiraju i unapređuju politike i prakse koje ih se tiču.

Ona je prvenstveno namenjena praktičarima koji su u direktnom kontaktu sa decom u pokretu, institucijama i organizacijama čiji rad je usmeren na ovu decu, kao i relevantnim donosiocima odluka. Međutim, verujemo da može biti zanimljiva i svima onima koji se, kako na praktičnom, tako i na teorijskom planu bave pitanjem dečje participacije i konsultovanja sa decom.

Publikacija razmatra i promoviše pristup zasnovan na pravima deteta. Ovaj pristup ističe učešće dece i uključivanje njihovih perspektiva kao preduslova za prevazilaženje izazova u ostvarivanju prava dece i građenje kvaliteta u sistemima dečje zaštite, brige o deci i obrazovanju.

Kada se osvrnemo na praksu, čini se da gledišta dece, a posebno one kojima je otežan pristup ovim sistemima, poput dece u pokretu koja su u fokusu ove publikacije, još uvek ne dopiru u dovoljnoj meri do onih koji mogu da utiču na unapređivanje njihovog položaja. Ova publikacija je nastala sa težnjom da doprinese razradi konceptualnih i metodoloških okvira, kao i praktičnih smernica i tehnika za konsultovanje sa decom u pokretu o pitanjima koja su za njih značajna. Na širem planu, publikacija ima za cilj da podstakne građenje kulture dečje participacije i institucionalnih struktura koje podržavaju „slušanje“ dece, kao i razvijanje prakse konsultovanja sa decom kada se donose odluke koje ih se tiču.

U publikaciji se posebno razmatraju:

- specifičnosti situacije i položaja dece u pokretu, kao i izazovi za ostvarivanje prava ove dece u kontekstu migracija
- participacija dece kao jedan od osnovnih principa i preduslova za ostvarivanje prava dece, konceptualni okvir dečje participacije, etički principi, kao i dobiti od učešća dece
- konsultacije kao poseban vid dečje participacije, principi i specifičnosti konsultacija sa decom u pokretu, preduslovi za ostvarivanje sistemskog pristupa u konsultovanju sa decom, kao i metodološki okvir koji obezbeđuje „slušanje“ dece
- praktične smernice za konsultovanje sa decom u pokretu koje obuhvataju pitanja relevantna u procesu planiranja, organizovanja, sprovođenja i praćenja konsultacija
- jedan metodološki pristup u konsultovanju sa decom u pokretu koji je razvijen i primenjen u praksi

Naša težnja je bila da objedinimo teorijsko utemeljenje sa metodološkim i praktičnim pitanjima konsultovanja sa decom u pokretu, uz isticanje etičke dimenzije i pristupa koji na životan, kontekstualno primeren i na kreativan način otvara prostor za dijalog i partnerstvo sa decom. Nadamo se da smo u tome uspeli i da će ova publikacija pružiti korisno usmerenje i podsticaj za sve one koji nastoje da unaprede svoj rad sa decom, pitajući i slušajući decu.

Maša Avramović

Beograd, februar 2014.

DOSADAŠNJA ISKUSTVA

Save the Children kancelarija za Severozapadni Balkan je tokom 2012. godine, u saradnji sa partnerima NVO Atina i Grupa 484, pokrenula program pod nazivom „*Reforma sistema socijalne zaštite po meri dece*“¹ sa ciljem da se deci u pokretu u Republici Srbiji omogući pristup sistemu socijalne zaštite koji je zasnovan na pravima deteta.

Pojam *deca u pokretu*, iako je novijeg datuma, odnosi se na poznati fenomen „dece koja iz različitih razloga, prisilno ili dobrovoljno, migriraju izvan ili unutar granica zemlje, sa ili bez pratnje odraslih. Pokret ovu decu čini potencijalno izloženim rizicima od neadekvatne brige, ekonomske i seksualne eksploatacije, zlostavljanja i zanemarivanja, kao i drugih vidova nasilja“².

Pomenuti program motivisan je značajnim porastom broja dece u pokretu na teritoriji Srbije tokom poslednjih nekoliko godina, a posebno dece tražilaca azila, dece iz procesa readmisije i dece žrtava trgovine ljudima (Galonja i dr, 2013). I pored toga što ne postoji jedinstveni i integrisani sistem evidencije i praćenja ove populacije dece, statistika koju vode pojedine stručne službe i nevladine organizacije nedvosmisleno ukazuje na pomenuti trend.

Porast broja dece u pokretu u skladu je sa migracionim tendencijama kako na globalnom (Reale, 2005), tako i na evropskom nivou, usled kojih Srbija postaje tranzitna, a ređe i krajnja destinacija dece u pokretu koja, u ovom periodu, najčešće dolaze iz ratom zahvaćenih područja Afrike i Azije. S druge strane, migracije dece koja su poreklom iz Srbije i regiona, podstaknute su sporim procesom tranzicije društva koji je praćen siromaštvom, marginalizacijom pojedinih društvenih grupa i često neefikasnim sistemom socijalne zaštite (Galonja i dr., 2013).

Program „Reforma sistema socijalne zaštite po meri dece“ jedan je od prvih programa u našoj zemlji koji je imao za cilj da doprinose sveobuhvatnom sagledavanju i kontekstualizaciji fenomena dece u pokretu, razumevanju izazova za ostvarivanje prava deteta u procesu migracija, kao i unapređivanju sistema socijalne

-
- 1 Projekat „Reforma sistema socijalne zaštite po meri deteta“ realizovan je od juna 2012. do juna 2013. godine uz finansijsku podršku Evropske komisije, Fondacije za otvoreno društvo i organizacije Save the Children Norway.
 - 2 Ovo je definicija organizacije Save the Children koja pored datih karakteristika navodi i grupe dece u pokretu: izbeglice, interno raseljenu decu, tražioce azila, iregularne migrante, decu žrtve trgovine ljudima, decu uključenu u život i/ili rad na ulici, decu povratnike iz procesa readmisije (Save the Children - Child Protection Initiative, 2010)

zaštite zasnovanog na pravima deteta. Program je obuhvatio: 1) analizu postojećih politika i praksi, uz uvažavanje perspektive profesionalaca sa mandatom zaštite dece, kao i autentičnih iskustava i viđenja dece u pokretu; 2) obuku profesionalaca, usmerenu na jačanje kompetencija za razvijanje programa zaštite namenjenih ovoj deci; 3) niz aktivnosti usmerenih na podizanje nivoa svesti o položaju i pravima dece u pokretu.

Realizacija programa nedvosmisleno je pokazala da uključivanje dečje perspektive u dijalog o fenomenu dece u pokretu, kao i pravima deteta u kontekstu migracija, može suštinski dadoprineseti razumevanju složenog položaja ove dece, kao i definisanju pravaca za unapređivanje politika i programa koji su im namenjeni. Veliki broj aktera koji su učestvovali u ovom programu to i ističe kao jedan od njegovih najznačajnijih aspekata. S druge strane, program je ukazao i na niz konceptualnih, metodoloških i etičkih izazova koji se otvaraju u procesu konsultacija sa decom u pokretu, i poslužio kao platforma za razvijanje inovativnog pristupa u „slušanju“ dečje perspektive.

Rezultate konsultacija sa decom koji su dobijeni primenom razvijene metodologije, Save the Children je uključio u izradu studije koja je predstavljena na Danu generalne diskusije Komiteta za prava deteta Ujedinjenih nacija na temu „Prava sve dece u kontekstu međunarodnih migracija“³, čime je obezbeđeno da se u ovom procesu „čuje“ glas dece. Komitet za prava deteta prepoznao je i uvažio preporuke ove studije i na osnovu njih izradio smernice državama potpisnicama za unapređenje položaja dece u pokretu. Evropska mreža ombudsmana za decu svoj godišnji sastanak 2012. godine je, takođe, posvetila problemu ostvarivanja prava dece u pokretu, uz isticanje značaja uključivanja dečje perspektive. Razvijena metodologija konsultacija sa decom primenjena je i u okviru sličnih programskih inicijativa organizacije Save the Children u zemljama regiona, čime je otvoren prostor za dijalog i razmenu iskustava.

I pored toga što je dečja participacija prepoznata kao jedan od osnovnih principa za sveobuhvatno ostvarivanje prava dece, ostaju brojni izazovi za njenu primenu u praksi. Čini se da je uključivanje dečje perspektive u dijalog o pitanjima koja se tiču dece još uvek u većoj meri u domenu pojedinačnih inicijativa i organizacija, nego što je integrisano u razvijanje politika i praksi koje su im namenjene. Zbog toga je

3 Dan generalne diskusije Komiteta za prava deteta održan je 28. septembra 2012. godine u Ženevi (Committee on the Rights of the Child, 2013)

veoma važno da „slušanje dece“ postane deo kulture institucija i organizacija koje se bave decom, uz stalan dijalog o otvorenim pitanjima i razmenu iskustava dobre prakse. Ovaj priručnik nastao je sa ciljem da tome doprinese.

Kada je reč o deci u pokretu, ne smemo izgubiti iz vida činjenicu da je za veliki broj njih pristup sistemu socijalne zaštite značajno otežan, i da čak i onda kada se uključe u programe podrške u okviru sistema, ovi programi najčešće nisu osetljivi na kompleksnost situacije u kojoj se ova deca nalaze. Još mnogo je izazova na putu ka sistemskom pristupu u obezbeđivanju uslova za celovito ostvarivanje prava dece u pokretu. Na tom putu, neophodno je prepoznati i uvažiti perspektive dece. Konsultacije sa decom su prvi korak ka tome.

DECA U POKRETU

*„Na ovaj put krećeš sa bezbroj pitanja.
Stalno imaš osećaj neizvesnosti, nesigurnosti i straha.
Imaš mnogo planova koji se možda i ostvare.
Zamišljaš kakav život može da bude.
I nadaš se nekom boljem životu.“*

Deca koja su napustila mesto uobičajenog boravka i na putu su ka novoj destinaciji ili su na novu destinaciju stigla, često se nazivaju *decom u pokretu*.⁴

Ovakav *pokret* može biti:

- dobrovoljni ili prisilni
- privremeni ili trajni
- međudržavni ili unutar granica države

Dok *deca u pokretu* mogu biti:

- u pratnji odraslih (roditelja, staratelja) ili vršnjaka, kao i bez pratnje
- interno raseljena ili izbegla od rata ili prirodnih katastrofa, tražioci azila, iregularni migranti, povratnici iz procesa readmisije, žrtve trgovine ljudima, deca koja žive i rade na ulici

Usled specifičnosti i promenljivosti ukupnih uslova i okolnosti migracija dece, nije neuobičajeno da deca u pokretu budu prepoznata u okviru više navedenih kategorija, kao i da u različitim fazama procesa migracija prelaze iz jedne kategorije u drugu (Galonja i dr, 2013).

Uzroci migracija mogu biti brojni, uključujući one na makro nivou – ratove i političke konflikte, prirodne katastrofe, ekonomsku krizu, privrednu nerazvijenost ili diskriminaciju određenih društvenih grupa; kao i one na mikro nivou – nasilje, zlostavljanje ili zanemarivanje u porodici ili neposrednom okruženju, rodna diskriminacija i sl. (Punch, 2007).

Za razumevanje fenomena dece u pokretu veoma je važno imati u vidu da su to, u najvećem broju, deca koja migriraju usled nemogućnosti da u prvobitnom mestu boravka ostvare neka od svojih osnovnih prava (Save

4 Ovo određenje daje Global Movement for Children (www.gmfc.org)

the Children, 2013). Odluka o migracijama najčešće je motivisana procenom dece i/ili njihovih roditelja/staratelja da će na nekom drugom mestu imati veće mogućnosti za bolji život.

Deca su na različite načine pogođena fenomenom migracija i u tom procesu preuzimaju različite uloge, često uslovljena odlukama porodice (Human Rights Council, 2010). Ona mogu biti u situaciji da prate svoje roditelje koji su se odlučili na migracije, ili u situaciji da napuste mesto boravka bez pratnje odraslih, često sa ciljem da obezbede dodatne prihode porodici koja ostaje kod kuće. U procesu migracija dolazi i do razdvajanja porodica, kao i dobrovoljnog ili prisilnog odvajanja dece od roditelja (Ibid).

S druge strane, i sam pokret decu najčešće izlaže brojnim rizicima (Dottridge, 2008; Save the Children 2013). Samo putovanje donosi niz opasnosti, posebno onda kada deca putuju ilegalnim kanalima. Neretko se mogu naći u situacijama u kojima im je ugrožen život, mogu postati žrtve krijumčarenja ili trgovine ljudima, seksualne ili radne eksploatacije, pri čemu su ovi rizici daleko veći ukoliko dete putuje bez pratnje odraslih. Čak i ako izbegnu rizike od zloupotrebe, eksploatacije i nasilja, život ove dece često je obeležen siromaštvom i lošim kvalitetom života, zanemarivanjem i socijalnom isključenošću (O'Connel & Farow, 2007; Reale, 2005). Zbog statusa koji imaju, često im je uskraćen pristup uslugama zdravstvene i socijalne zaštite, kao i obrazovanju.

S druge strane, i kada dođu do željene destinacije mnoga deca bivaju vraćena „dobrovoljno“ ili deportovana u zemlju iz koje su došla, ili prinudno raseljena ukoliko je reč o internim migracijama, pri čemu se u oba slučaja često ne poštuje princip najboljeg interesa deteta (Human Rights Council, 2010).

Bez obzira na navedene rizike, mnoga deca, u borbi za preživljavanje, migracije vidi kao jedino rešenje (Punch, 2007). Za drugu decu, one predstavljaju mogući način da izađu iz začaranog kruga siromaštva u besperspektivnosti, i obezbede bolje uslove za život (Vandenhoe, 2011). Neka deca u procesu migracija zaista dobiju ono o čemu su sanjala, ali za mnoge od njih to i dalje ostaje neostvaren san (Galonja i dr, 2013; Punch, 2007) .

Specifičnosti položaja dece u pokretu

„Želeo bih da drugi razumeju našu priču – zašto smo krenuli na ovaj put i šta smo sve preživeli. Tako bi znali i kako da nam pomognu.“

Kao što je već napomenuto, deca u pokretu se svrstavaju u različite kategorije na osnovu specifičnosti situacije u kojoj se u datom trenutku nalaze, kao i na osnovu već prepoznatih grupa dece na koje je usmeren sistem dečje zaštite. Međutim, ovakvom kategorizacijom dece, često se gubi iz vida da je sam *pokret* značajan faktor koji otvara niz izazova za ostvarivanje prava dece i zahteva obuhvatniji pristup njihovoj zaštiti. Kontekst migracija decu pogađa na različite načine, izlažući ih višestrukim rizicima, i veoma je važno da to što ih sistem svrstava u pojedine kategorije ne dovede do parcijalnog ostvarivanja njihovih prava, što se često dešava (Human Rights Council, 2010). Poseban problem je i to što one grupe dece u pokretu koje sistem ne prepoznaje, najčešće ostaju bez podrške koja im je neophodna.

Takođe, kada je reč o merama migracione politike, treba imati u vidu da one često predviđaju univerzalne procedure za migrante, zanemarujući činjenicu da značajan deo pokreta čine deca. Poseban izazov ostaje kreiranje i usklađivanje ovih mera sa zaštitom dece koja je zasnovana na dečjim pravima (Ibid).

I najzad, pokret za svako dete nosi specifični sled okolnosti i kompleksnih životnih situacija, stavljajući ga pred složene izbore koji mogu voditi ozbiljnim rizicima, ali i stvaranju prilika za bolji život (Punch, 2007). Zato je veoma važno da na različitim nivoima politike i prakse dečje zaštite, deca u kontekstu migracija budu prepoznata kao aktivni subjekti i nosioci prava koja su im garantovana Konvencijom UN o pravima deteta.

Izazovi za ostvarivanje prava dece u pokretu

Države ugovornice Konvencije o pravima deteta, kao i međunarodna zajednica, dužne su da obezbede uslove za ostvarivanje prava dece u pokretu, bez obzira na njihov status. Brojne izazove za ostvarivanje prava dece u pokretu, nastojaćemo da sagledamo kroz prizmu osnovnih principa Konvencije o pravima deteta, u njihovoj celovitosti i međuzavisnosti⁵.

Princip nediskriminacije

Prema Konvenciji o pravima deteta, pravo na nediskriminaciju garantuje sva prava svoj deci bez diskriminacije po bilo kom osnovu. Konvencija prepoznaje posebno osetljive grupe dece i ističe važnost obezbeđivanja dodatne podrške ovoj deci u ostvarivanju prava.

U velikom broju zemalja se, usled neusklađenosti statusa dece u pokretu sa osnovnim principima Konvencije, ova deca suočavaju sa različitim oblicima diskriminacije – od systemske do diskriminacije od neposrednog okruženja. Nedovoljno razvijeni institucionalni mehanizmi koji obezbeđuju pristup pravima i zaštitu ove dece, ukazuju na to da sistemi brojnih država ovu grupu dece ne prepoznaju kao posebno osetljivu kategoriju. A u znatnom broju slučajeva, upravo status migranata dovodi ovu decu u položaj diskriminisanosti u pogledu sveobuhvatnog pristupa pravima. Još jedan problem predstavlja i diskriminacija dece u pokretu od neposrednog okruženja, uključujući rasizam i ksenofobiju.

U praksi je obezbeđivanje jednakog pristupa pravima deci u pokretu, a posebno socijalnim, ekonomskim i kulturnim pravima, uslovljeno aktuelnom državnom politikom, razvijenošću sistema dečje zaštite, ali i ekonomskim standardom. Mnoga deca u pokretu suočavaju se sa kršenjem niza osnovnih prava – poput prava na zaštitu od različitih vidova nasilja i eksploatacije, prava na zdravstvenu i socijalnu zaštitu, obrazovanje itd. Takođe, često

5 Prikaz dat u ovom poglavlju zasnovan je na izveštaju sa Dana generalne diskusije Komiteta UN za prava deteta 2012. godine pod nazivom „Prava sve dece u kontekstu međunarodnih migracija“, studiji Kancelarije visokog Komesarijata za ljudska prava o izazovima i dobrim praksama u primeni međunarodnog okvira za zaštitu prava deteta u kontekstu migracija iz 2010. godine, kao i rezultatima istraživanja „Deca u pokretu – programi podrške i zaštite dece u pokretu u Republici Srbiji“ iz 2012. godine.

izostaje i podrška koja je ovoj deci neophodna da se uključe u usluge i programe sistema dečje zaštite, usled čega im oni ostaju nedostupni iako ne postoje pravne prepreke.

Princip najboljeg interesa deteta

Princip najboljeg interesa deteta u kontekstu migracija dece je posebno osetljivo i kompleksno pitanje. Naspram nesporne važnosti da se deluje u skladu sa ovim principom, stoje brojni i vrlo složeni faktori koje treba uzeti u obzir, pogotovo kada je reč o međunarodnim migracijama.

Da bi se odredio najbolji interes deteta, neophodno je sagledati situaciju svakog pojedinačnog deteta: okolnosti u kojima se nalazi, njegovu vulnerabilnost i rezilijentnost, potrebu za zaštitom, razvojne potrebe, vaspitanje deteta i kulturu kojoj pripada, pri čemu je neophodno uvažiti i perspektivu samog deteta.

Većina dece u pokretu je zbog svog statusa izložena merama i procedurama migracione politike koje su često u suprotnosti sa pravima i principom najboljeg interesa deteta, što ovu decu izlaže brojnim rizicima. Mnoga od njih svedoče o merama pritvora, deportaciji mimo postojećih procedura, razdvajanju od porodice, sporim procedurama ponovnog spajanja sa porodicom itd.

Pravo na život, opstanak i razvoj

Svatom detetu garantovano je pravo na život, opstanak i razvoj. Ovim principom ističe se osnovno ljudsko pravo koje podrazumeva ne samo fizički opstanak, već i pravo na razvoj deteta do ostvarivanja njegovih punih kapaciteta, koje je uslovljeno holističkom primenom svih članova Konvencije.

Ugroženost ovog prava jedan je od najsnažnijih faktora koji podstiču decu i njihove porodice na donošenje odluke o migracijama, bez obzira na rizike i neizvesnosti koje ona nosi.

Veliki broj dece, a posebno ona koja putuju ilegalnim kanalima, svedoči o opasnostima i stradanjima usled nebezbednih načina putovanja, oružanim napadima na grupe migranata, hapšenjima i surovim zatvorskim uslovima, o različitim vidovima eksploatacije i nasilja kojima su deca izložena... S druge strane, i kada izbegnu ove rizike, životi mnoge dece u pokretu obeleženi su siromaštvom, socijalnom isključenošću i ograničenim pristupom pravima, dakle nepovoljnim uslovima za razvoj.

Princip dečje participacije

Pravo deteta da bude uključeno u ostvarivanje svojih prava predstavlja jedan od temeljnih principa Konvencije o pravima deteta. Ovo pravo ukazuje na značaj uključivanja dečje perspektive u procese donošenja odluka koje ih se tiču, kao i u razvijanje politika i praksi koje su im namenjene, čime su deca prepoznata kao nosioci prava i aktivni učesnici u sopstvenom životu i razvoju.

Ostvarivanje prava na participaciju od posebne je važnosti za decu u procesu migracija, tokom kojih se ona susreću sa nizom odluka koje značajno utiču na njihov život.

Veliki broj dece u pokretu svedoči o tome da najčešće nisu informisana, pitana ili na bilo koji način uključena u proces odlučivanja o zahtevu za azil, deportaciji, prinudnom raseljavanju..., i drugim pitanjima koja su bitno uticala na njihov život i dobrobit. Takođe, većina njih nije imala priliku ni da bude konsultovana o uslugama i programima podrške koji su namenjeni deci u pokretu.

PARTICIPACIJA DECE

Pravo deteta na participaciju

Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta definiše osnovna prava svakog deteta. Pored prava koja se tiču adekvatnog staranja i zaštite dece, Konvencijom su obuhvaćena građanska prava i slobode, odnosno participativna prava koja se garantuju svakom detetu. Ona utemeljuju status deteta kao nosioca svojih prava i aktivnog učesnika u njihovom ostvarivanju.

Prepoznavanje deteta kao subjekta svojih prava izraženo je eksplicitno ili implicitno u više članova Konvencije kojima se definišu:

- pravo deteta na izražavanje mišljenja (član 12)
- sloboda izražavanja (član 13)
- sloboda misli, savesti i veroispovesti (član 14)
- sloboda udruživanja (član 15)
- pravo na privatnost (član 16)
- pravo na pristup odgovarajućim informacijama (član 17)

Kao ključni izdvaja se član 12 prema kome dete ima pravo da slobodno izrazi svoje mišljenje i pravo da se njegovo mišljenje uvaži kada se donose odluke koje ga se tiču. Ovim članom se zahteva da deca budu u centru svih zbivanja koja su za njih relevantna i da u njima aktivno učestvuju. Time se prepoznaje vrednost iskustava dece, njihovih perspektiva i stavova. I nalaže poštovanje ličnosti i dostojanstva deteta.

Član 12 utemeljuje pravni i socijalni status dece. Iako nemaju autonomiju odraslih, deca su punopravne osobe koje učestvuju u ostvarivanju svojih prava. Participacija omogućava detetu da preduzima aktivnosti sa ciljem da promoviše, zastupa i štiti svoja prava.

Kao okosnica za ostvarivanje drugih prava, participacija dece je izdvojena kao jedan od četiri osnovna principa Konvencije o pravima deteta, pored prava na život, opstanak i razvoj, prava na nediskriminaciju i prava na najbolji interes deteta.

Participacija dece je preduslov za ostvarivanje drugih dečjih prava.

Tako, na primer:

- *Najbolji interes deteta ne može biti definisan bez uvažavanja mišljenja deteta.*
Odrasli mogu odgovoriti na potrebe dece ukoliko znaju šta im se dešava u životu i na koji način ona to doživljavaju, a to im najbolje mogu reći deca.
 - Participacija dece doprinosi njihovoj zaštiti.
Ako su deca osnažena da prepoznaju kršenje svojih prava, ako imaju priliku da iznesu svoje viđenje i zabrinutost, ona mogu značajno doprineti svojoj zaštiti.
 - *Participacija je pretpostavka punog razvoja deteta.*
Sve savremene teorije saglasne su u tome da aktivno učešće deteta u vlastitom i životu okruženja doprinosi njegovom punom razvoju.
-

Radi potpunijeg razumevanja i obuhvatnije primene prava na izražavanje mišljenja koje je osnov participacije dece, Komitet UN za prava deteta u „Opštem komentaru o pravu deteta na izražavanje mišljenja“⁶ posebno ističe:

- Pravo da izrazi svoje viđenje ima *svako dete bez obzira na uzrast*

Brojna istraživanja utemeljuju pretpostavku da svako dete ima sposobnost da formira svoje viđenje, čak i onda kada nije u stanju verbalno da ga izrazi (Lansdown, 2005; Sinclar 2004). Pravo na izražavanje mišljenja ne sme biti ograničeno na „jezik odraslih“, zato je neophodno prepoznati i uvažiti različite načine izražavanja dece i podržati participaciju dece različitog uzrasta.

- Deca imaju pravo da *slobodno* izraze svoje viđenje

Dete ne sme biti izloženo pritisku, niti se od njega sme zahtevati da iznese svoje mišljenje ukoliko to ne želi ili za to nije zainteresovano. Izražavanje viđenja mora da bude slobodan izbor deteta. Ovo se odnosi na autentično, autonomno stanovište deteta, pa dete ne sme biti izloženo bilo kom vidu manipulacije. Preduslov za ostvarivanje ovog prava je informisanost deteta, a treba da je obezbede oni koji su odgovorni da saslušaju mišljenje deteta.

6 <http://www.coe.int/t/dg3/children/participation/CRC-C-GC-12.pdf>

- Dete ima pravo da se njegova perspektiva *čuje i uvaži u vezi sa svim pitanjima koja ga se tiču*. Pravo na participaciju dece prostire se na sva pitanja i odluke koje utiču na život dece – u porodici, školi, lokalnoj zajednici, na širem društvenom i političkom planu. Ona se mogu ticati individualnog deteta ili dece kao društvene grupe. Dete ima pravo ne samo da se njegovo viđenje čuje, već i da bude uvaženo i ozbiljno razmotreno.

- Dete ima pravo da iskaže svoje viđenje *u pravnom i administrativnom postupku koji ga se tiče*. Ovo pravo se odnosi na svaki postupak bez ograničenja, uz obavezu države da obezbedi da procedure u kojima dete učestvuje budu dostupne i primerene detetu. Važno je da proces vode obučeni profesionalci i u adekvatnim uslovima koji obezbeđuju sigurno i podsticajno okruženje za dete. Nakon završetka procesa, donosioci odluka dužni su da obrazlože na koji način i u kojoj meri je uvaženo viđenje deteta.

- Dete ima pravo da iskaže svoje viđenje *direktno ili putem zastupnika ili odgovarajućih tela*. Važno je da se, kad god je to moguće, obezbede uslovi da se mišljenje deteta direktno čuje. S druge strane, detetu treba omogućiti da se, ukoliko to odluči, obrati posredstvom zastupnika ili odgovarajućeg tela.

Time što imaju pravo da iznesu svoje mišljenje o svim pitanjima koja ih se tiču, i pravo da se njihovo mišljenje uvaži, *deca zapravo imaju pravo da učestvuju u svim stvarima i postupcima koji utiču na njihove živote* (O’Kane, 2006). Ovako formulisano, ovo pravo se često naziva pravom na participaciju.⁷

Pravo deteta na participaciju je pravo da učestvuje u ostvarivanju svojih prava, da bude aktivan činilac u svom razvoju i aktivno doprinosi svom okruženju.

Pravo na participaciju shvaćeno na ovaj način, utemeljeno je ne samo u članu 12 već i u nizu drugih članova Konvencije. Posebno treba istaći **član 5** kojim se definiše status deteta u odnosu sa odraslima koji su za njega odgovorni. Prema ovom članu, roditelji/staratelji i drugi odrasli (uključujući profesionalce koji rade sa decom), imaju pravo i obavezu da usmeravaju i savetuju dete u skladu sa njegovim razvijajućim kompetencijama kako bi mu omogućili da ostvaruje svoja prava. Isticanje razvijajućih kompetencija deteta

⁷ Treba napomenuti da se termin participacija dece, iako se eksplicitno ne pominje u tekstu Konvencije o pravima deteta, ustalio kako u literaturi, tako i u politici i praksi.

ima za cilj da ukaže na sve veće sposobnosti deteta da u partnerstvu sa odraslima, ali i samostalno, donosi odluke koje se odnose na njegov život.

Pravo deteta da aktivno učestvuje i doprinosi svom okruženju, pored člana 12, obuhvata i sva druga građanska prava i slobode definisana Konvencijom (**članovi 13-17**). Posebno treba imati u vidu pravo deteta da slobodno izražava svoje poglede i ideje na različite načine, kao i da traži, prima i saopštava informacije svih vrsta (član 13), kao i pravo deteta na pristup odgovarajućim informacijama (član 17), koje je preduslov ostvarivanja prava na izražavanje mišljenja. Treba pomenuti i član 15 po kome deca imaju pravo na udruživanje i mirno okupljanje. Ovo pravo se može posmatrati kao podsticaj deci da zajedno sa vršnjacima iniciraju i pokreću različite aktivnosti u okruženju radi unapređivanja svog položaja.

Na osnovu svega rečenog, može se zaključiti da je pravo deteta na participaciju utemeljeno u međusobnoj povezanosti više članova Konvencije.

Pravo deteta na participaciju

informisanost dece

pravo na pristup odgovarajućim informacijama (član 17)

izražavanje mišljenja

*

učešće

*

inicijativa dece

sloboda izražavanja

pravo na učešće u

sloboda udruživanja

(član 13)

donošenju odluka (član 12)

(član 15)

pravo na uvažavanje razvijajućih kompetencija dece

(član 5)

Koncept dečje participacije

Koncept dečje participacije utemeljen je na pravu deteta na participaciju. Međutim, participacija dece definiše se na različite načine. Iako ne postoji jedinstveno određenje ovog pojma, može se uočiti da se on najčešće povezuje sa učešćem dece u procesu donošenja odluka o pitanjima koja ih se tiču. U tom kontekstu, ističe se važnost razmene informacija i dijaloga između dece i odraslih koji su zasnovani na međusobnom uvažavanju i podeli moći (O’Kane, 2006; Hart, 1992; Avramović 2012).

Sa stanovišta prirode pitanja u čija razmatranja deca imaju pravo da budu uključena, možemo uočiti različite aspekte dečje participacije:

- Participaciju deteta kada se donose *odluke koje se odnose na njegov lični život* (npr. u izradi individualnog plana socijalne zaštite deteta, u procesu odlučivanja o zahtevu za azil, aktivnostima programa u koje je dete uključeno i sl.). Na ovaj način se detetu omogućava da doprinese ustanovljavanju i poštovanju njegovog najboljeg interesa, da utiče na svakodnevna dešavanja, kao i na ishode odluka koje određuju njegov život.
- Participaciju dece u *planiranju, realizaciji i evaluaciji programa, projekata ili usluga koje su im namenjene* (npr. različiti programi podrške deci u pokretu). Deci se na ovaj način omogućava da aktivno učestvuju u unapređivanju uslova za sopstveni razvoj.
- Participaciju dece u *razvijanju, evaluaciji i unapređenju politika i praksi koje se tiču dece*, kako na lokalnom, tako i na nacionalnom i međunarodnom nivou (npr. u procesu izrade lokalnog plana akcije za integraciju dece iz procesa readmisije, procene ostvarenosti prava dece u kontekstu migracija i sl.). Deca su prepoznata kao aktivni građani i akteri društvenih promena.

Ukoliko se ima u vidu da u procesu odluka deca sarađuju sa odraslima, u zavisnosti od prirode te saradnje, može se uočiti nekoliko nivoa uključenosti dece:

- prvi nivo – dete je informisano o relevantnim pitanjima
- drugi nivo – dete je informisano i izražava svoje poglede o određenim pitanjima
- treći nivo – dete izražava svoje poglede, a odrasli ih uzimaju u obzir kada donose odluke koje se tiču deteta
- četvrti nivo – dete zajedno sa odraslima donosi odluke
- peti nivo – dete samostalno donosi odluku koju odrasli uvažavaju (Lansdown, 2010).

Navedeni model oslikava podelu uloga i odgovornosti između dece i odraslih u procesu odlučivanja. Njega ne treba posmatrati kao okvir koji različite oblike participacije dece stavlja u hijerarhijski odnos i upućuje na to da uvek treba težiti najvišem nivou učešća dece. U praksi, kontekst i različite okolnosti utiču na to koji nivo dečje participacije je moguće i najadekvatnije primeniti (Avramović, 2012).

Takođe, važno je uočiti da određenje dečje participacije od koga smo pošli ima i izvesna ograničenja. Njime se participacija svodi na izražavanje i uvažavanje mišljenja dece u procesu donošenja odluka, što je samo jedan vid učešća. Zanemarena je akcija, odnosno delatna komponenta dečje participacije. Zato nam je potrebna šira definicija koja će obuhvatiti različite načine ispoljavanje aktivne uloge dece u svom životu i okruženju.

Zato za potrebe ovog priručnika predlažemo shvatanje po kome je dečja participacija: proces u kome deca **imaju relevantne informacije**, mogućnost da **izraze svoje mišljenje**, da se ono **sasluša** i **uvaži**, kao i da budu **uključena u aktivnosti** i da **pokreću aktivnosti** u vezi sa pitanjima koja ih se tiču.

Ukoliko imamo u vidu dato određenje, možemo izdvojiti nekoliko ključnih karakteristika dečje participacije:

- Participacija dece je *kontinuiran proces*, a ne stanje ili ishod, i ne može se svesti na izolovane aktivnosti. Ona podrazumeva *aktivno učešće dece* u svom životu i okruženju. Koncept dečje participacije oslanja se na činjenicu da deca imaju aktivnu ulogu u sopstvenom razvoju (James & Prout, 1997). Koncept dečje participacije treba ovu činjenicu da učini vidljivom kako za odrasle, tako i za decu, i da bude podsticaj odraslima da zajedno sa decom grade kontekst u kome će deca biti aktivni činioci razvoja svojih punih kapaciteta i svojim učešćem doprineti zajednici u kojoj žive.
- Postoje *različite prakse dečje participacije* – deca učestvuju u različitim okruženjima: porodici, sistemu socijalne i zdravstvene zaštite, školi, lokalnoj zajednici... i na različite načine: govore o onome što misle, osećaju ili žele, doprinose identifikovanju i rešavanju problema sa kojim se suočavaju, pokreću različite aktivnosti i akcije, izražavaju svoje poglede koristeći različite medije, udružuju se, prenose svoja znanja i veštine vršnjacima, zastupaju sebe ili svoje vršnjake, učestvuju u radu različitih institucija i organizacija i sl. (Avramović, 2012)
- Participacija dece treba da bude u skladu sa *interesovanjima i kompetencijama dece*, kao i *kontekstom*

u kome se ostvaruje. Odrasli često polaze od pretpostavke da deca nisu dovoljno kompetentna da učestvuju u donošenju odluka i preduzimaju aktivnosti, kao i da nisu u stanju da preuzmu odgovornost. S druge strane, mnoga istraživanja usmerena na proučavanje iskustava i perspektiva dece ukazuju na to da su odrasli često skloni da potcene kapacitete dece (O’Kane, 2006; Lansdown, 2005). Takođe, savremene teorije dečjeg razvoja ističu da kompetencije deteta zavise od okruženja odnosno konteksta u kome dete odrasta, ličnosti deteta, njegovih životnih iskustava, očekivanja koja se pred njega postavljaju i podrške koju dobija. Kompetencije deteta za participaciju zavise od oblika i oblasti participacije, iskustva deteta i njegove informisanosti, situacije u kojoj se nalazi, okruženja i njegovog najboljeg interesa (Avramović, 2012). Kompetentnost deteta za participaciju se razvija kroz sam proces participacije, saradnju dece i odraslih u okruženju koje je za decu podsticajno i ne izlaže ih rizicima.

- Participacija dece je *odgovornost odraslih* da rade na stvaranju prilika da deca svojim pogledima i aktivnostima doprinose sopstvenom razvoju i razvoju zajednice u kojoj žive. Mogućnosti ostvarivanja dečje participacije zavise od statusa dece u društvu (James & Prout, 1997, Christensen, 2008). Prvi preduslov za učešće dece je da odrasli sagledaju značaj aktivne uloge deteta u svom životu i okruženju i prepoznaju vrednost doprinosa dece. Ovo se odnosi kako na participaciju svakog individualnog deteta, tako i dece kao društvene grupe.
- Participacija dece podrazumeva *partnerstvo dece i odraslih*, kao i *dece sa svojim vršnjacima*. Partnerski odnosi zasnovani su na međusobnom uvažavanju, saradnji i podeli odgovornosti. Participacija podrazumeva zajedničke aktivnosti dece i odraslih: razmenu informacija, perspektiva i ideja, dijalog, pokretanje i realizaciju zajedničkih akcija, pružanje povratne informacije itd. Deca i odrasli su posvećeni određenom pitanju, usmereni na zajednički cilj, partneri u oblikovanju aktivnosti, preduzimanju akcija i preuzimanju odgovornosti.

Dobiti od dečje participacije

Participacija dece nosi brojne dobite za dete, kao i za politiku i praksu koja se tiče dece, ali i za širu zajednicu.

Značaj participacije za dete

- Kroz participaciju dete gradi aktivan odnos prema životu, svojim pravima, kao i okruženju u kome živi
- Participacija vodi ostvarivanju dobrobiti i kvalitetnijeg života deteta – stvaranju povoljnijeg okruženja i većoj mogućnosti izbora
- Kroz participaciju deca koja žive u nepovoljnim okolnostima grade rezilijentne snage koje im pomažu da se konstruktivno nose sa svojom životnom situacijom
- Dete učestvuje u donošenju odluka koje se odnose na njegov život i preuzima odgovornost za njihovo sprovođenje. Donete odluke u većoj meri odražavaju najbolji interes deteta.
- Participacija kod dece ima pozitivni uticaj na razvoj odgovornosti, tolerantnosti, kritičkog mišljenja, kreativnosti, na razvoj samopouzdanja i pozitivne slike o sebi, na sticanje različitih znanja i veština (npr. o svojim pravima, o timskom radu, izražavanju na različite načine, diskusiji, pregovaranju, organizovanju...)
- Dete uvažava mišljenja drugih, i uči da gradi partnerske odnose sa vršnjacima i odraslima, zasnovane na uzajamnom poštovanju i saradnji.

Dobrobiti za odrasle i profesionalce koji rade sa decom

Profesionalci koji rade sa decom, uvažavajući perspektivu dece, preispituju svoje pretpostavke o potrebama i kompetencijama dece, i postaju spremniji da na pravi način odgovore na njihove potrebe. Oni otkrivaju nove kvalitete komunikacije sa decom, grade partnerske odnose sa decom.

Dobrobiti dečje participacije za unapređivanje politike i prakse koja se tiče dece

Uvažavanje dečje perspektive i iskustava vodi donošenju boljih odluka u svim oblastima koje utiču na život dece, poput obrazovanja, socijalne i zdravstvene zaštite i sl. i doprinosi efikasnijoj politici, radu institucija, kao i kvalitetu programa koji su namenjeni deci.

Participacija dece doprinosi:

- boljem razumevanju i sagledavanju potreba dece
- sagledavanju pitanja i problema iz nove perspektive
- uočavanju prepreka sa kojima se deca suočavaju u sistemu
- utvrđivanju prioriteta, boljoj preraspodeli resursa
- razvijanju inovativnih pristupa
- većoj pristupačnosti institucija i relevantnosti programa
- stvaranju boljih uslova života i podsticajnijeg okruženja za dete
- efikasnijoj i obuhvatnijoj podršci deci

Pozitivan uticaj na položaj dece u zajednici

- Participacija vodi unapređivanju ostvarenosti dečjih prava
- Deca preuzimaju aktivnu ulogu u svom okruženju i prepoznaju vrednost svog učešća u zajednici, osnažuju se da ukažu na kršenje svojih prava i da zastupaju svoja prava
- Odrasli prepoznaju decu kao društvene aktere
- Deca postaju vidljivija u društvu

Principi smislene participacije dece

Bez obzira na različite okolnosti i načine na koje deca mogu da participiraju u okruženju, važno je da je u pitanju suštinska participacija dece, a ne manipulacija ili „kvaziparticipacija“.

U ovom odeljku navodimo principe dobre prakse dečje participacije koje je razvila organizacija Save the Children⁸, na osnovu dugogodišnjeg iskustva i ključne uloge u promociji dečje participacije na globalnom nivou. Ovi principi ukazuju na različite aspekte koje treba imati u vidu kako bi se obezbedili preduslovi za smislenu participaciju dece i ujedno predstavljaju smernice za planiranje, implementaciju i praćenje procesa dečje participacije.

Etičnost

Etički pristup, u čijoj osnovi je najbolji interes deteta, ključan je u obezbeđivanju smislene participacije dece. Proces participacije treba da bude transparentan – sa jasno definisanim ciljevima i očekivanjima od učešća dece, ulogama i odgovornostima dece i odraslih. Odrasli treba da budu otvoreni i iskreni u pogledu uticaja koji deca imaju u procesu odlučivanja i dužni su da deci predoče sve relevantne informacije. Važno je da deca razumeju svrhu svog učešća i da u što većoj meri mogu da utiču na proces, od planiranja do praćenja i evaluacije dečje participacije.

Dobrovoljnost i relevantnost

Participacija dece treba da se odnosi na pitanja koja se direktno ili indirektno tiču dece. Načini uključivanja dece treba da budu u skladu sa njihovim kompetencijama i interesovanjima, uvažavajući njihovo iskustvo i perspektive. Deca treba da imaju sve relevantne informacije i dovoljno vremena da ih razmotre, kako bi mogla da odluče da li će i u kojoj meri učestvovati. Participacija dece je dobrovoljna i dete ima pravo da odustane od svog učešća u bilo kom trenutku ukoliko to želi.

Ravnopravnost sve dece

Koncept dečje participacije zasniva se na principu ravnopravnosti učešća sve dece za koju je neko pitanje relevantno, pa je stoga u suprotnosti sa svakim vidom diskriminacije i isključivanja dece. Zato je važno da se ulože posebni napor da se uključe deca iz marginalizovanih grupa i obezbedi podrška njihovoj participaciji. U svim participativnim aktivnostima, mišljenje i doprinos svakog deteta se mora uzeti u obzir i podjednako uvažiti. Negovanje atmosfere međusobnog uvažavanja i saradnje svih učesnika, preduslov je smislene dečje participacije.

⁸ Save the Children (2005): *Practical Standards in Child Participation*, London: International Save the Children Alliance

Podržavajuće okruženje

Podržavajuće i podsticajno okruženje u velikoj meri doprinosi kvalitetu dečje participacije. Potrebno je uložiti resurse da se stvore uslovi za istinsko učešće dece: prostor u kome se deca osećaju prihvaćeno i poštovano, metode rada koje uvažavaju kompetencije i interesovanja dece i podstiču ih na učešće, podrška za učešće dece iz različitih sredina i sa različitim iskustvima.

Posebno je važno da se deca podrže da uvide da svojim iskustvima i idejama mogu doprineti pozitivnoj promeni za sebe i svoje vršnjake.

Obučeni i pouzdani odrasli

Ključna uloga odraslih koji vode proces participacije dece jeste da, svojim znanjem i sposobnostima, podstaknu učešće dece, pomognu im da prepoznaju i osnažuju svoje potencijale da se aktivno bave pitanjima koja ih se tiču. Oni treba da budu obučeni, da poseduju znanja i veštine potrebne da vode proces participacije i rešavaju probleme koji se mogu javiti, da budu pouzdani i poseduju lične kvalitete za ovakav vid rada sa decom. Za smislenu participaciju dece od posebnog značaja je građenje partnerskih odnosa odraslih i dece.

Bezbednost i zaštita dece

Odrasli imaju obavezu da zaštite decu od svega što ih može izložiti riziku od zloupotrebe i različitih vidova nasilja, što može ugroziti njihovu bezbednost ili imati negativne posledice po njihovu participaciju. Još u procesu planiranja dečje participacije neophodno je ustanoviti strategije i procedure za zaštitu dece. Važno je da deca budu svesna svog prava da budu zaštićena i da znaju kome da se obrate ukoliko dođe do kršenja nekog od njihovih prava ili za to postoji rizik. Odrasli treba da poseduju neophodna znanja i veštine kako bi na adekvatan način odgovorili na rizične situacije i zaštitili decu.

Kada je reč o participaciji dece, važno je voditi računa i da se ni na koji način ne ugrozi privatnost dece.

Povratna informacija o učešću dece

Veoma je važno da deca dobiju povratnu informaciju o procesu, rezultatima i ishodima svog učešća – o tome kakav su uticaj njihova iskustva, ideje i preporuke imale na donošenje odluka, kreiranje politika i praksi koje ih se tiču, i na koji način su doprineli pozitivnoj promeni. Takođe je od suštinskog značaja da deca imaju priliku da odraslima daju povratnu informaciju o svom učešću. Praćenje i evaluacija procesa i rezultata dečje participacije treba da bude sastavni deo svake participativne aktivnosti, u kojoj deca treba da učestvuju kao jedan od nosilaca procesa.

KONSULTACIJE SA DECOM

Participacija dece se ostvaruje na različite načine. Okvir za učešće dece najčešće kreiraju odrasli, dok sam proces uvek zavisi od dijaloga i kvaliteta uspostavljenih odnosa između dece i odraslih. Deca su aktivna u kreiranju prostora za participaciju. Ona traže i iznalaze načine da učestvuju u svom okruženju (Žegarac, 2009). U tome im je važna podrška i partnerstvo sa odraslima.

U odnosu na različite uloge koje mogu imati deca i odrasli, možemo razlikovati različite vidove dečje participacije:

- konsultacije odraslih sa decom
- zajedničke inicijative dece i odraslih
- inicijative dece uz podršku odraslih.

U ovom priručniku ćemo se posebno baviti konsultacijama sa decom. Ipak, treba napomenuti da se različiti vidovi dečje participacije međusobno ne isključuju. Među njima često ne postoje čvrste granice, pa u praksi inicijative dečje participacije prelaze iz jedne kategorije u drugu.

Konsultacije kao vid dečje participacije

Konsultacije sa decom su model dečje participacije u kome odrasli (relevantni stručnjaci i donosioci odluka) pitaju decu o njihovim iskustvima, gledištima i stavovima, kako bi sagledali i razumeli dečju perspektivu o relevantnim pitanjima i uvažili je u procesu kreiranja i unapređivanja politike i prakse koja se tiče dece.

Konsultacije sa decom mogu biti organizovane na različitim nivoima: u okviru institucija i organizacija čiji rad je usmeren na decu, u lokalnoj zajednici, kao i na nacionalnom i međunarodnom nivou.

U pogledu trajanja, konsultacije mogu biti koncipirane kao:

- vremenski ograničena aktivnost (npr. u slučajevima kada se deca konsultuju povodom nekog konkretnog, aktuelnog pitanja)
- proces koji je deo šire inicijative (npr. kada se deca konsultuju u različitim fazama nekog projekta koji im je namenjen)
- kontinuiran proces (npr. stalne konsultacije o nekom programu ili usluzi u koju su deca uključena).

Prednost ovog modela dečje participacije je to što su konsultacije fokusirane ka jasnom cilju i što omogućavaju da se slušanjem dece steknu uvidi koji su relevantni za preispitivanje postojeće politike i prakse, i donošenje odluka radi njihovog unapređivanja. Zbog toga su konsultacije često prvi korak u inicijativama dečje participacije.

S druge strane, za konsultacije sa decom je karakteristično to da ih iniciraju i vode odrasli. Deca mogu da utiču na proces konsultacija, ali ne direktno i na njihove ishode, jer su odrasli ti koji nose odgovornost za donošenje krajnje odluke (Avramović, 2009). Time što organizuju konsultacije sa decom, odrasli odgovorni za donošenje i unapređivanje politika i praksi koje se tiču dece, pokazuju da prepoznaju vrednost njihovog iskustva i mišljenja. Međutim, da bismo govorili o istinskoj participaciji dece, neophodno je da postoji spremnost da se viđenja dece saslušaju i uvaži, i zaista uključe u proces donošenja odluka. Od suštinske je važnosti da u tom procesu deca dobiju povratnu informaciju o svom učešću i o tome na koji način i u kojoj meri su njihova mišljenja uticala na donošenje odluke.

Konsultacije sa decom u pokretu

Deca u pokretu, kao i druga deca, mnoga svoja prava – poput prava na zdravstvenu i socijalnu zaštitu, alternativni smeštaj, zaštitu u posebnim okolnostima, pravo na obrazovanje, slobodno vreme..., ostvaruju u okviru različitih institucija i organizacija. Zato je važno da ove institucije prepoznaju dečju participaciju kao jedan od osnovnih principa u svom radu.

Ovo se odnosi na institucije i organizacije u kojima se:

- *razvija praksa u koju su deca u pokretu neposredno uključena* (npr. centri za smeštaj dece tražilaca azila, dnevni centri za decu uključenu u život i rad na ulici, centri za socijalni rad, zdravstveni centri, nevladine organizacije koje realizuju programe sa decom u pokretu, škole, policija, institucije kulture...)
- *razvijaju usluge, programi, projekti koji su namenjeni deci u pokretu* (npr. centri za socijalni rad, nevladine organizacije, centri za smeštaj dece u pokretu...)
- *razvija i donosi politika (zakoni, propisi, strategije) koji se tiču dece u pokretu* (npr. relevantna ministarstva, kancelarija zaštitnika prava deteta, tela u okviru lokalne samouprave...)

Treba imati u vidu da je data podela uslovna, i da se mnoge institucije i organizacije istovremeno bave razvijanjem programa i usluga, kao i direktnim radom sa decom (Avramović, 2009).

U tabeli su navedena pitanja relevantna za konsultacije sa decom u pokretu u okviru institucija čiji rad je usmeren na ovu grupu dece.

Konsultacije sa decom u pokretu

		Primeri
Direktan rad sa decom u pokretu	U procesu donošenja odluka koje se odnose na lični život deteta, kao i u svim pravnim i administrativnim postupcima koji se tiču deteta.	Informisanje i konsultovanje sa detetom kada se odlučuje o zahtevu za azil, donosi plan zaštite, odlučuje o starateljstvu, donosi odluka o lečenju...
	Konsultacije kao deo svakodnevnih prakse - u planiranju aktivnosti i načina rada, donošenju pravila i procedura...	Konsultovanje sa decom o izboru tema i aktivnosti u okviru programa podrške koji organizuje nevladina organizacija; o rasporedu dnevnih aktivnosti ili kodeksu ponašanja u centru za smeštaj dece azilanata...
	U procesu vrednovanja kvaliteta rada institucija/organizacija i njihovih programa, kao i u procesu građenja (unapređivanja) kvaliteta	Konsultacije sa decom o njihovoj perspektivi kvaliteta programa u koji su uključena sa aspekta programskih sadržaja, kvaliteta odnosa sa odraslima i vršnjacima, podrške koju deca dobijaju, rizika od nasilja i drugih vidova zloupotrebe...
Razvijanje usluga, programa, projekata	U procesu planiranja, implementacije i evaluacije usluga, programa i projekata	Konsultacije sa decom u svim fazama programa nevladine organizacije usmerenog na reformu sistema zaštite dece u pokretu ili istraživanja sa decom u pokretu...; konsultacije sa decom pri kreiranju i pilotiranju novih usluga...
Razvijanje politika koje se tiču dece u pokretu	U procesu razvijanja propisa i procedura koje se odnose na decu u pokretu	Konsultacije sa decom kada se razvijaju protokoli za postupanje profesionalaca u radu sa decom u pokretu (npr. voditelja slučaja u centru za socijalni rad, pružalaca pravne pomoći deci tražiocima azila...) ili propisa za postupanje radi procene starosti dece migranata, procedura za postupanje sa decom u okviru granične kontrole...
	U procesu donošenja strategija koje se odnose na unapređivanje ostvarenosti prava dece u pokretu, zaštitu dece od nasilja...	Konsultacije sa decom u pokretu u okviru Dana generalne diskusije UN o pravima dece u kontekstu migracija, u procesu razvijanja strategije ili akcionog plana zaštite dece u pokretu

Pored navedenih, treba pomenuti još neka pitanja sa kojima se deca u pokretu suočavaju i koja su važna za ostvarivanje njihovih prava i dobrobiti. Ona se tiču: razdvajanja od porodice i/ili ponovnog spajanja sa porodicom, određivanje starateljstva deci bez pratnje odraslih, tretiranja dece migranata primarno kao prekršilaca zakona, a ne subjekata sa pravima na posebnu zaštitu, izlaganje dece procedurama i postupcima kojima se krše njihova prava – posebno kada je reč o merama kontrole granica, zatim pitanje dostupnosti sistema socijalne i zdravstvene zaštite, kao i obrazovanja, kvaliteta programa u koje su uključena i sl. (Human Rights Council, 2010). Konsultovanje sa decom u pokretu o pomenutim pitanjima, i kada se donose odluke koje ih se tiču kao individua i kao društvene grupe, je dečje pravo koje je od suštinskog značaja za ostvarivanje najboljih interesa ove dece.

Preduslovi za uvođenje konsultacija sa decom kao principa

Jedan od preduslova za ostvarivanje dečje participacije, pa tako i konsultacija sa decom, u institucijama i organizacijama, je donošenje relevantnih propisa, kao i uvođenje procedura i mehanizama za uključivanje dece. Međutim, propisi i procedure često nisu dovoljni. Njih je potrebno konkretizovati na nivou svake institucije i prevesti u praksu. I što je možda još važnije, u okviru institucije je neophodno graditi etička načela koja utemeljuju sliku o detetu kao kompetentnom subjektu koji ima pravo da učestvuje u procesu donošenja odluka koje ga se tiču, čija gledišta i stavovi su vredni slušanja.

Uvođenje dečje participacije, kao jednog od osnovnih principa u radu institucija i organizacija koji je usmeren na decu, podrazumeva sistemski pristup, razvijanje kulture dečje participacije, institucionalne strukture koja podržava uključivanje dece, zatim razvijanje prakse dečje participacije, njeno praćenje i unapređivanje (Wright, 2006; Avramović 2009).

- *Kultura dečje participacije* podrazumeva da je participacija dece u instituciji prepoznata kao vrednosni okvir. To znači da zaposleni i rukovodstvo prepoznaju važnost uključivanja dečje perspektive u planiranje i unapređivanje institucionalne prakse koja je usmerena na decu i građenju partnerskih odnosa sa decom. Na nivou institucije je otvoren dijalog između zaposlenih, kao i sa decom, o principima, praksama i preprekama za dečju participaciju.

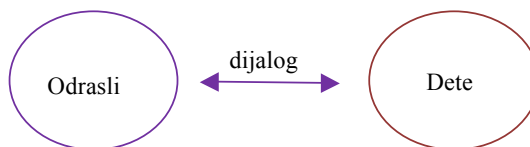
- *Institucionalna struktura* podrazumeva planiranje dečje participacije, definisanje uloga i odgovornosti zaposlenih koji će voditi proces dečje participacije i obezbeđivanje potrebnih resursa.
- *Praksa dečje participacije* se odnosi na razvijanje mehanizama i metoda dečje participacije, građenje partnerskih odnosa sa decom, kreiranje podržavajućeg okruženja i realizaciju različitih participativnih aktivnosti sa decom. Važno je, kad god je to moguće, obezbediti kontinuitet u učešću dece i uključiti ih u sve faze procesa.
- *Praćenje i evaluacija dečje participacije* podrazumeva razvijene mehanizme za praćenje i evaluaciju uvođenja dečje participacije kao principa rada, participativnih aktivnosti sa decom (sa aspekta planiranja i organizacije, metoda rada sa decom, kvaliteta uspostavljenih odnosa), kao i rezultata dečje participacije (da li je i na koji način učešće dece rezultiralo pozitivnom promenom za politiku i/ili praksu koja se tiče dece, za decu koja su učestvovala, profesionalce, instituciju).

Uvođenje dečje participacije odnosno konsultacija sa decom kao principa je dugoročan proces. On zahteva sveobuhvatni pristup, od obezbeđivanja opštih mera koje država ugovornica Konvencije o pravima deteta ima obavezu da preduzme (donošenje zakonodavnog okvira, regulativa i propisa), preko promocije dečje participacije, obrazovanja relevantnih profesionalaca, kako bi razumeli važnost slušanja dečje perspektive, imali potrebna znanja i veštine da vode proces dečje participacije i menjaju institucionalnu praksu u pravcu građenja partnerskih odnosa sa decom, i najzad kroz osnaživanje dece za aktivno učešće u svom životu i okruženju (Avramović, 2012).

Metodološki okvir konsultacija sa decom

Dijalog dece i odraslih

U osnovi konsultacija sa decom je *slušanje dece* koje se odvija u *dijalogu* dece i odraslih. Ono je ključno za sagledavanje i razumevanje dečjih iskustava i perspektiva, i njihovo uvažavanje u procesu donošenja odluka.

Dijalog dece i odraslih podrazumeva:

- aktivno slušanje i komunikaciju odraslih i dece koja se ne može svesti samo na izgovorene reči, već uključuje i druga čula i emocije
- stalno tumačenje i preispitivanje gledišta dece i odraslih
- svest o svrsi dijaloga i proces zajedničkog traganja za značenjima
- promenu koja proizilazi iz dosegnutog razumevanja

Odrasli:

- prihvata i uvažava dete kao kompetentnog sagovornika koji je vredan po onome što jeste i biva, sa svojim specifičnim položajem, iskustvima i perspektivama
- usaglašava dijalog sa svakodnevnom kontekstom življenja deteta, njegovim iskustvima, pravima i izborima
- vođen je detetovim (samo)razumevanjem pitanja koja su za njega relevantna, a detetove kompetencije, (ne)zavisnost, ranjivost i rezilijentnost ga usmeravaju u nastojanjima da omogući detetu da u dijalogu učestvuje na različite načine
- spreman je da preispituje vlastita stanovišta i gradi nova značenja u dijalogu sa decom

Dete:

- ima status ravnopravnog sagovornika koji pokreće pitanja koja su za njega važna i o njima iznosi svoja gledišta i stavove
- u odnosu sa odraslim razvija svoju aktivnu ulogu, kapacitet za (samo)razumevanje i sagledavanje vlastitog iskustva i perspektiva
- preispituje i rekonstruiše vlastita stanovišta kroz dijalog u kome otkriva perspektive koje se razlikuju od njegove.
- (Clark & Moss, 2001; Graham & Fitzgerald, 2010; Avramović 2012, 2014)

Ukoliko pođemo od toga da je dijalog dece i odraslih osnovno metodološko načelo konsultacija sa decom, možemo izdvojiti nekoliko principa koji proizilaze iz ovog načela:

Višeperspektivnost – Konsultacije sa decom su usmerene na uvažavanje i razumevanje različitih perspektiva, kao i kontekstualnosti iskustva i gledišta dece. Različite grupe dece, kao i deca pojedinačno, često imaju različita iskustva i stavove prema pojedinim pitanjima koji treba da budu uzeti u obzir (Christensen, 2008).

Okvir konsultacija kao predmet dijaloga – Uloga deteta se pomera od ispitanika ka ravnopravnom sagovorniku u procesu konsultovanja. Dete svojom perspektivom doprinosi da i sam okvir konsultacija (tema koja je u fokusu, pitanja, tehnike konsultovanja) postane predmet dijaloga. Deca mogu i treba da doprinesu izboru problema i pitanja o kojima se pokreće dijalog, izboru tehnika konsultovanja i njihovom pilotiranju, prikupljanja i analizi podataka, kao i izveštavanju o konsultacijama (Kellet, 2005).

Fokus na procesu – U konsultacijama sa decom su veoma važne sve faze procesa – od građenja tima koji će voditi konsultacije, izbora dece koja će u njima učestvovati, informisanja dece i obezbeđivanja njihovog pristanka za učešće, preko građenja odnosa sa decom, obezbeđivanja podsticajnog okruženja, do uspostavljanja dijaloga o svim fazama konsultacija sa decom. Sve ove faze doprinose da proces konsultacija sa decom bude zasnovan na pravima deteta. U praksi se dešava da se fokus stavi samo na pojedine faze procesa, najčešće fazu prikupljanja i analize podataka, pri čemu se ostale faze zanemaruju, što utiče na kvalitet procesa.

Refleksivnost naspram neutralnosti odraslih – Konsultacije sa decom zahtevaju refleksivnost od odraslih koji vode ovaj proces, nasuprot njihovoj neutralnosti. Odrasli ne treba da budu u ulozi „nemih slušalaca“ koji nastoje da bez ikakvog upliva zabeleže stavove dece po unapred utvrđenoj proceduri, već aktivni učesnici u dijalogu, otvoreni da preispituju svoje pretpostavke, svoju ulogu i odnos uspostavljen sa decom, izabrane tehnike, njihove prednosti i nedostatke (Punch, 2002).

Promena kao cilj konsultacija sa decom – Slušanje dece radi razumevanja njihove perspektive nije samo po sebi cilj konsultovanja, već pre polazna osnova za pokretanje promene (Clark & Moss 2001). To znači da odrasli treba da budu spremni, ne samo da „slušaju“ decu, već i da ih „čuju“ i delaju u skladu sa tim. Odnosno da stvaraju uslove da dečja perspektiva pokrene novi krug dijaloga i dovede do preispitivanja uvreženih stanovišta, građenja novih značenja koja će biti utkana u nove politike i prakse usmerene na dete (Graham & Fitzgerald, 2010). Konsultacije sa decom su usmerene na razumevanje prošlih iskustava dece, njihove sadašnje situacije, kao i potencijalnu promenu koja bi dovela do unapređivanja položaja dece i ostvarenosti njihovih prava.

Koju decu uključiti u konsultacije

U konsultacijama sa decom se nastoji da se uključe one grupe dece na koje se odnosi pitanje ili problem koji je u fokusu. Takođe se prilikom izbora dece za učešće u konsultacijama javljaju dva zahteva – za uključivanjem „tipičnih“ predstavnika određenih grupa dece, kao i za uključivanjem dece koja imaju specifična iskustva i poglede na neko pitanje (Hill, 2005). Time se otvara mogućnost za neku vrstu generalizacije, ali i za uključivanje različitih perspektiva.

Nekada je u proces konsultacija moguće uključiti veći broj, pa čak i svu decu iz populacije za koju su konsultacije relevantne. To je najčešće slučaj kada se konsultacije realizuju u okviru lokalnih institucija/ organizacija u kojima se direktno radi sa decom i kada se odnose na svakodnevna pitanja i usluge ili programe u koje su deca uključena.

S druge strane, kada se konsultacije odnose na politike i programe koji se odnose na veću populaciju dece, onda je moguće uključiti manji broj dece iz te populacija. Pitanje kako izabrati predstavnike dece je

organizaciono, ali i etičko pitanje (Hill, 2005; Avramović, 2014). U praksi se često dešava da se u proces konsultacija uključuju deca do koje je „lako doći“ i sa kojom je „lakše“ uspostaviti dijalog. Ovo za posledicu ima previđanje ili zanemarivanje određenih gledišta, a najčešće su to gledišta marginalizovanih grupa dece (pripadnika etničkih manjina, dece koja su van „sistema“...), čija prava su i najugroženija (Ennew, 2009). Zato se pred odrasle koji vode proces konsultacija postavlja zahtev za preispitivanje kriterijuma za izbor dece koja će u njima učestvovati, sa aspekta relevantnosti i ravnopravnosti.

Odnos dece i odraslih

Već je više puta istaknut zahtev za uspostavljanje partnerskih odnosa dece i odraslih u procesu konsultacija. Ovakav odnos karakteriše ravnopravnost i saradnja.

Međutim, veliki broj autora ističe da je disbalans moći i statusa deteta i odraslog veliki izazov za uspostavljanje partnerskih odnosa (Thomas & O’Kane, 1998; Einarsdottir, 2007). U praksi se može dogoditi da neka deca nisu navikla na odrasle koji su spremni da čuju njihovo mišljenje. Ona odrasle mogu doživeti kao autoritet i nastojati da daju poželjne odgovore, kako bi zadovoljili pretpostavljena očekivanja (Punch, 2002). Neka deca se takođe mogu osećati nelagodno u situacijama u kojima se od njih „traži“ da iznesu svoje mišljenje. Sve ovo ukazuje na potencijalnu ranjivost dece u okolnostima u kojima imaju nejednaku moć u odnosu na odrasle.

Ipak, ostaje otvoreno pitanje da li odrasli uvek imaju moć u odnosu na dete. Ono što se, takođe, dešava u praksi je da neka deca pokazuju otpor uključivanju u konsultacije na način koji su odrasli unapred predvideli (Loveridge, 2010), ili ne žele da sa odraslima podelu svoje iskustvo i viđenja. U navedenim situacijama su deca ta koja imaju moć u odnosu na odrasle.

Iz ovih primera možemo zaključiti da se koncept moći ne može posmatrati statično i odvojeno od kvaliteta uspostavljenih odnosa. Moć se u procesu konsultacija stalno pregovara kroz uspostavljanje dinamičnih odnosa dece i odraslih, i njihovo ko-učešće (Barker & Smith, 2001). Zato je ključno pitanje koje se postavlja: kako u procesu konsultacija uspostavljati odnos u kome odrasli dele moć sa decom.

Tome može doprineti niz strategija koje se odnose na:

- građenje odnosa poverenja i uzajamnog uvažavanja dece i odraslih
- podsticanje aktivnog učešća dece – kroz primenu tehnika konsultovanja sa decom koje uvažavaju njihove kompetencije i interesovanja, uključivanje dece u sve faze procesa konsultacija
- svest odraslih o pitanjima moći, njihova spremnost na preispitivanje kvaliteta uspostavljenih odnosa i njihovo unapređivanje (Avramovi, 2014).

Transformacija potencijalne moći odraslog *nad* decom u moć *sa* decom (Pavlović Breneselovć, 2012) značajna je podrška njihovom učešću. Ipak, ne treba izgubiti iz vida da odrasli zadržava odgovornost za kreiranje okvira konsultativnog procesa i otvara prostor unutar koga deca mogu da intervenišu. Odrasli imaju odgovornost i da pozovu decu na ravnopravno učešće u dijalogu i pruže im podršku u smislu osnaživanja da daju svoj puni doprinos.

Tehnike konsultovanja sa decom

Participativan pristup koji je u osnovi konsultacija sa decom podrazumeva da su metode i tehnike koje se koriste prilagođene deci (njihovim različitim kompetencijama, iskustvu i interesovanjima), kao i kontekstu u kome se konsultacije odvijaju, i da omogućavaju deci da aktivno učestvuju i izražavaju svoje poglede na različite načine (Avramović, 2014).

Mnogi autori se slažu da se to može postići *mozaik pristupom* (Clark & Moss, 2001). Ovaj pristup upućuje na korišćenje različitih tehnika konsultovanja sa decom, na osnovu kojih se dobijaju „delići“ koji se, poput mozaika, sklapaju u celovitu sliku dečje perspektive. Time se omogućava „slanje“ i „primanje“ poruke na različite načine, čime se doprinosi njenom razumevanju.

Pregled tehnika konsultovanja sa decom

U nastavku će biti dat kratak pregled tehnika konsultovanja sa decom, uključujući neke od tradicionalnih, kao i inovativnih tehnika koje su koncipirane „po meri dece“.

Posmatranje sa učestvovanjem

Posmatranje sa učestvovanjem može znatno da doprinese tumačenju akcija i iskustava dece, kao i konteksta u kome se ona javljaju. Posebno je korisno u konsultacijama sa malom decom i decom čiji maternji jezik se razlikuje od jezika na kome se odvijaju konsultacije, jer ova deca često ne mogu u potpunosti verbalno da se izraze. Podaci dobijeni posmatranjem se koriste kao polazna osnova za dijalog i refleksiju sa decom.

Na primer, vaspitači koji rade u centru za smeštaj dece tražilaca azila mogu primeniti tehniku posmatranja kako bi uočili gde u centru najmlađa deca provode najveći deo svog vremena, sa kim i u kojim aktivnostima. Podaci do kojih dođu im mogu biti polazna osnova za dijalog sa decom o prostoru centra, njihovim aktivnostima i tome koliko oni zadovoljavaju njihove potrebe, zatim o njihovim odnosima sa drugom decom i odraslima i sl (Clark & Moss, 2001).

Individualni intervju

Intervju je tehnika koja se često koristi u konsultacijama sa decom. Njena prednost je u tome što omogućava fokusiran dijalog sa decom. Potencijalni problem kod ove tehnike je to što se može otvoriti prostor za dominaciju odraslih, posebno u slučajevima kada odrasli nisu senzitivisani za slušanje deteta i zajedničko traganje za smislom, ili ukoliko imaju potrebu da se drže unapred definisanih pitanja, nasuprot nastojanjima da sa detetom razviju dublju komunikaciju (Avramović, 2014).

Intervju sa detetom može biti posebno korisna tehnika u situacijama kada deca nisu spremna da pred drugima govore o nekim svojim iskustvima ili osetljivim pitanjima. Takođe, i u situacijama kada su neka deca spremna i zainteresovana da detaljnije govore o svojim iskustvima i razmišljanjima.

Intervju sa svojim vršnjacima mogu voditi i deca koja su za to obučena. Na taj način se može prevazići potencijalni problem neravnoteže moći deteta i odraslog u situaciji intervjuisanja.

Fokus grupe i grupni intervjui sa decom

Prednost fokus grupa i grupnih intervjua je u tome što otvaraju prostor za interakcije i aktivno učešće u zajedničkoj konstrukciji značenja. Deca su podstaknuta da u dijalogu sa svojim vršnjacima otkrivaju nove perspektive, promišljaju o različitim stanovištima otkrivajući polja zajedničkih, kao i specifičnih iskustava o pitanjima koja su im važna.

Forma fokus grupe i grupnog intervjua podseća na razgovor koji deca često vode u školi ili u okviru različitih programa u kojima učestvuju. Višestruke interakcije omogućavaju podešavanje moći u grupi, čime se eliminiše odnos moći koji se uspostavlja u odnosu između odraslog i jednog deteta. Ono što je potencijalni problem kod ove tehnike je to što neka deca mogu biti spremnija od druge da se uključe u interakciju. Zato je važno obezbediti da svako dete dobije reč i učestvuje u dijalogu (Mauthner, 1997).

Dubinski razgovor o temi

Ova tehnika je jedna od varijanti prethodno opisanih tehnika konsultovanja. Njena specifičnost je u tome što određeni podatak dobijen primenom neke od tehnika konsultovanja postaje polazna osnova za individualni ili grupni razgovor sa decom radi dubljeg sagledavanja dečje perspektive (Clark & Moss, 2001).

Na primer, podatak da su interne migracije porodica i dece koja su uključena u rad na ulici u velikoj meri uslovljene potragom za poslom koji nosi bolju zaradu, a koji bi mogli da obavljaju očevi i najstariji dečaci iz porodice, postaje polazna osnova za dijalog i refleksiju sa pojedinačnom decom ili grupom dece.

Ova tehnika je neizostavna u kombinaciji sa ekspresivnim i multisenzornim tehnikama (fotografija, crtež, pokret...), koje dete koristi da bi izrazilo neko svoje stanovište, nakon čega ono postaje polazna tačka u dubinskom razgovoru sa decom.

Tehnike strukturiranja

Tehnike strukturiranja su projektivne tehnike koje se zasnivaju na korišćenju specifičnih aktivnosti koje treba da pomognu učešće dece i omoguće njihovo izražavanje. Neke od njih su:

Igranje uloga u kojima se mogu koristiti lutke ili druga simbolična sredstva koja predstavljaju ličnosti sa identitetom, ličnom istorijom i određenim ulogama, a koje deca mogu koristiti kao posrednike u izražavanju sopstvenih osećanja, iskustava i stavova. Deca, na primer, mogu odigrati situaciju u kojoj dete migranta

zaustavlja granična policija koristeći lutke, izvesti dijalog socijalnog radnika i deteta... Prednost ove tehnike je u tome što pomaže detetu da izrazi svoja osećanja i viđenja o određenim osetljivim situacijama o kojima bi im možda bilo teško da direktno govore (O’Kane, 2000).

Narativi dece (pričanje, pisanje ili dovršavanje priča, pisanje pisama, pisanje „lične karte“ ili biografije ...) takođe su tehnika strukturiranja (Carr, 2000). Deca migranti mogu, na primer, da pišu pismo ili razglednicu svom najboljem drugu ili drugarici koja je ostala u zemlji iz koje su oni izbegli, pričajući im o svom putu, o lepim i ružnim stvarima koje su im se na putu dogodile. Lične narative deca mogu da grade oko specifičnog okvira koji im pomaže da strukturišu svoju „priču“, npr. uz pomoć mape koja prikazuje važne tačke njihovog iskustva (processa migracija) ili postera koji prikazuje važne aspekte usluge u koju su deca uključena...

Aktivnosti u igri i različite vrste igara mogu biti koncipirane tako da se koriste kao tehnike konsultovanja sa decom. Jedna od takvih igara je „rangiranje“: deca dobijaju ilustracije koje predstavljaju određene situacije ili usluge koje treba da poređaju po tome koliko su za njih važne. Ili igra u kojoj deca kartice aktivnosti u kojima učestvuju u okviru neke usluge označavaju različitim emotikonima, u zavisnosti od toga kako se osećaju dok učestvuju u određenoj aktivnosti.

Multisenzorne tehnike

U multisenzorne tehnike spadaju fotografisanje, video i audio snimanje, izrada mapa, različite ekspresivne tehnike (Clark & Moss, 2001).

Fotografisanje i video snimanje su tehnike kojima deca mogu da prikažu mesta, ljude i situacije koje su za njih značajne.

Izrada mapa i vođene ture se u konsultacijama koriste kako bi dete moglo da prikaže odraslom okruženje u kome boravi i koje je za njega važno, da ukaže na svoj odnos prema okruženju, svoju procenu okruženja i ideje za njegovo unapređivanje.

Audio snimanje je posebno korisna tehnika koju deca mogu da koriste dok vode odraslog i pričaju mu o svom okruženju.

Ekspresivne tehnike poput crtanja, vajanja, izražavanja pokretom i sl., omogućavaju deci da svoja osećanja i perspektive izraze vizuelno ili kinestetički, što im može biti dostupniji način izražavanja od verbalnog. S druge strane, slušanje dece dok govore o svom crtežu ili pokretu može dati važne uvide o njihovom razumevanju situacija i sopstvenog iskustva.

Dokumentovanje konsultacija sa decom

Dokumentovanje je značajna faza konsultacija sa decom. Ovaj proces se odvija na dva nivoa – kroz dokumentovanje procesa konsultovanja sa decom, kao i dokumentovanje dobijenih podataka i njihove analize.

Kada je reč o dokumentovanju procesa, važno je opisati polazne osnove, ključne teme i pitanja koja su bila predmet konsultacija sa decom, obrazložiti njihovu relevantnost i značaj sa stanovišta dece, opisati postupak i sve faze konsultativnog procesa. Dokumentovanje procesa treba da uključi i refleksiju odraslih i dece, kao i napomene o eventualnom modifikovanju postupka i metoda tokom procesa konsultacije. Posebno je relevantno osvrnuti se na uspostavljen odnos dece i odraslih, njegovu dinamiku i usaglašavanje dece i odraslih o svrsi i toku konsultacija (Ennew, 2009).

Dokumentovanje podataka dobijenih primenom različitih konsultativnih tehnika podrazumeva prikupljanje transkripata dijaloga, dečjih narativa, kao i fotografija, snimaka... sa dečjim objašnjenjima. Važno je da deca razumeju svrhu i proces dokumentovanja, kao i da imaju mogućnost da u ovom procesu učestvuju – kako u izboru i strukturiranju podataka, tako i u kritičkoj diskusiji o prikupljenim podacima.

Dokumentovanje je „slaganje“ mozaika od podataka dobijenih primenom različitih tehnika. Ono najčešće uključuje i analizu, koja podrazumeva utvrđivanje pokrenutih tema i glavnih poruka dece, analizu dobijenih podataka, njihovo strukturiranje i tumačenje. Odrasli moraju biti svesni interpretativne prirode ove analize, koja povlači za sobom zahtev za valjanom argumentacijom i proveravanjem zaključaka sa decom.

Dokumentovanje pokreće i niz etičkih pitanja, poput očuvanja autentičnosti dečjih viđenja, zaštite njihove privatnosti i zaštitu dece od rizika kojima potencijalno mogu biti izložena.

Takođe treba imati u vidu da dokumentovanje čini proces konsultacija, kao i dečju perspektivu, javnom. Ona ujedno predstavlja i sredstvo koje treba da doprinese novom ciklusu dijaloga, ovoga puta onih koji su odgovorni za donošenje odluka koje se tiču dece – profesionalaca koji rade sa decom ili kreiraju politike i programe koji su im namenjeni (Graham & Fitzgerald, 2010).

PRAKTIČNE SMERNICE ZA KONSULTACIJE SA DECOM U POKRETU

U ovom poglavlju ćemo dati niz praktičnih smernica, ideja i saveta za planiranje, organizovanje i implementaciju konsultacija sa decom u pokretu. Uputstva koja navodimo su zasnovana na konceptualnim osnovama i principima datim u prethodnim poglavljima, a proizilaze iz praktičnog iskustva i primera dobre prakse u konsultovanju sa decom u pokretu.

Smernice za planiranje konsultacija

Bez obzira na institucionalni i organizacioni okvir u kome se planiraju konsultacije sa decom, pa tako i sa decom u pokretu, možemo uočiti nekoliko ključnih koraka u tom procesu koje treba imati u vidu:

- **Usvajanje dečje participacije kao principa**
 - Participacija dece trebalo bi da bude osnovna vrednost, princip koji prožima sve aspekte i faze procesa konsultacija
 - Uključivanje dece trebalo bi da bude u skladu sa principima smislene participacije, uvek rukovođeno brigom za najbolje interese dece
 - Svim akterima koji su direktno ili indirektno uključeni u proces konsultacija sa decom, decu treba predstaviti kao ravnopravne partnere. Treba se pobrinuti da oni razumeju cilj konsultovanja sa decom, kao i važnost i dobrobiti od dečje participacije
- **Obezbediti resurse za proces konsultacija sa decom**
 - Neophodno je obezbediti materijale i strukturalne resurse koji su potrebni za organizovanje procesa konsultacija sa decom
 - Od suštinske je važnosti da se obezbedi stručno vođenje procesa
- **Utvrđivanje cilja i tematskog okvira konsultacija sa decom**
 - Definirati ciljeve i očekivane ishode konsultacija sa decom – odgovoriti na pitanje zašto se deca konsultuju i šta se očekuje od procesa konsultacija
 - Odrediti ključne teme i pitanja o kojima će deca biti konsultovana

- **Ustanovljavanje grupa dece za koje su konsultacije relevantne**
 - Utvrditi na koju decu se direktno, ali i indirektno odnose definisani ciljevi i teme, odnosno koja deca su pogođena problemom koji je identifikovan, imaju iskustva u vezi sa pitanjem koje je u fokusu, koja deca bi mogla da budu zainteresovana da učestvuju u konsultacijama
 - Ustanoviti kako je moguće doći do određenih grupa dece – da li se sa relevantnim grupama dece već radi u okviru određenih programa, projekata ili usluga, da li je potrebno uspostaviti partnerstvo sa određenim organizacijama ili institucijama, da li je nekim grupama dece potrebna dodatna podrška kako bi se uključili u proces konsultacija...
 - Definirati okvirnu strukturu, kao i veličinu grupe dece koja će biti konsultovana, vodeći računa da budu uključeni predstavnici svih relevantnih grupa dece, uključujući i one kojima je potrebna dodatna podrška
- **Formiranje tima koji će voditi konsultacije sa decom**
 - Formirati tim koji će koordinirati i voditi konsultacije sa decom, uz zahtev da članovi tima imaju potrebna znanja i stručnost, budu pouzdani i posvećeni zalaganju za prava dece
 - Upoznavanje članova tima o problematici koja je u fokusu konsultacija sa decom, specifičnostima grupa dece za koje su konsultacije relevantne – njihovim socio-kulturim karakteristikama, specifičnostima njihove životne situacije..., o prethodnim konsultacijama na slične teme, relevantnom literaturom
- **Definisanje okvirnog plana konsultacija sa decom**
 - Utvrditi vremenski okvir konsultovanja sa decom, potencijalne partnere, uloge i odgovornosti članova tima, ustanoviti metodološki okvir konsultacija sa decom, u kojim sve fazama i na koje načine će deca biti uključena, principe i procedure koji će obezbediti etičnost i zaštitu dece, načine na koje će se dokumentovati proces i rezultati konsultacija, u kojoj formi i kojim sve ciljnim grupama će biti predstavljeni rezultati, koji vidovi evaluacije će biti primenjeni

- **Formiranje grupe dece i njihovo informisanje**
 - Utvrditi listu dece koja će biti pozvana da učestvuju u konsultacijama na osnovu definisane strukture i veličine grupe
 - Informisati izabranu decu o svrsi i temi konsultacija, kao i svim fazama procesa i principima koji će se poštovati u radu
 - Informisati roditelje/staratelje dece o konsultacijama sa decom, predložiti im na koji način će se obezbediti poštovanje prava deteta i zaštita dece
- **Dobrovoljnost učešća dece**
 - Predložiti deci da je dobrovoljnost učešća jedan od ključnih principa u konsultacijama sa decom i dati im priliku da na osnovu dobijenih informacija odluče da li žele da učestvuju
 - Roditelji/staratelji dece koja su izrazila spremnost da se uključe u konsultacije treba da daju saglasnost za učešće dece
 - Deci treba predložiti i to da tokom procesa konsultacija mogu da odustanu od učešća ukoliko to žele
- **Građenje partnerskog odnosa dece i voditelja konsultacija**
 - Važno je da se odvoji vreme da se deca i voditelji konsultacija međusobno upoznaju
 - Voditelji konsultacija moraju da predlože deci svoj vrednosni okvir kojim će biti rukovođena tokom procesa konsultacija, uz isticanje važnosti građenja uzajamnog poverenja i partnerskog odnosa
- **Očekivanja od procesa konsultacija**
 - Predstaviti deci ulogu koju će imati u procesu konsultacija, istaći šta se od njih očekuje, kao i to na koji način i u kojoj meri rezultati konsultacija mogu uticati na unapređivanje položaja dece, donošenje odluka koje ih se tiču
 - Pobrinuti se da deca sagledaju realne okvire uticaja koji konsultacije mogu imati
 - Slušati i uvažavati očekivanja dece koja se odnose na njihovo učešće u procesu i rezultate konsultacija
 - Dogovoriti sa decom pravila kojih će se deca i odrasli pridržavati, pri čemu treba imati u vidu

da određena pravila moraju uneti odrasli, sa svoje pozicije odgovornosti za smislenu i etičku participaciju dece

- **Oснаživanje dece za učešće**

- Obezbediti jednak pristup učešću svoj deci, što može uključivati i dodatnu podršku koja je potrebna nekoj deci
- Prepoznati koja znanja, veštine i stavovi mogu biti potrebni deci da bi što aktivnije učestvovala u procesu konsultacija – to mogu, na primer, biti znanja o temi konsultacija, različite veštine izražavanja, pozitivni stavovi o učešću dece... Odvojiti vreme za razmenu novih informacija, upoznavanje novih pojmova i problema, razvijanje potrebnih veština, podsticanje usvajanja određenih stavova
- Odvojiti vreme da se deca koja učestvuju u procesu konsultacija međusobno upoznaju, izgrade pozitivne odnose i mrežu solidarnosti
- Uvažiti da deca mogu imati različita viđenja pojedinih pitanja, podržavati ih da iznose svoje stavove i ideje i podsticati ih da uvažavaju drugačija mišljenja i poštuju različitost
- Ukoliko se od neke dece očekuje da predstavljaju svoje vršnjake, treba planirati dodatne aktivnosti u okviru kojih bi se deci pomoglo da se pripreme za ovu ulogu

- **Uključivanje dece u kreiranje procesa konsultacija**

- Konsultovati decu o ključnim temama koje su u fokusu konsultacija, podstaći ih da iz svoje perspektive ukažu na različite aspekte teme
- Pilotirati sa decom izabrane tehnike konsultovanja
- Podržati decu da usmeravaju proces konsultacija – dijalog sa voditeljima i njegove granice, aktivnosti organizovane u okviru procesa konsultacija, tumačenje rezultata konsultacija i sl.

- **Implementacija konsultacija sa decom**

- Obezbediti adekvatan i prijatan prostor za rad, vremensku dinamiku koja je u skladu sa potrebama dece
- Način rada, koncipiranje aktivnosti u okviru kojih se primenjuju različite konsultacione tehnike... treba da budu zanimljivi i podsticajni za decu, usklađeni sa njihovim

kompetencijama i interesovanjima

- Atmosfera u kojoj se radi treba da bude prijatna, otvorena i podržavajuća
- Voditelji aktivnosti treba da budu autentični, podržavajući, „podešeni“ individualnom detetu kao i grupi dece sa kojom rade (njihovoj dinamici, energiji, onome što im je u određenom trenutku važno), fleksibilni i kreativni...
- Potrebno je osigurati zaštitu i bezbednost dece – pretpostaviti i preduprediti rizike kojima deca mogu biti izložena, uvesti mehanizme njihove zaštite, delegirati osobu kojoj se deca mogu obratiti ukoliko imaju neki problem

- **Dokumentovanje procesa konsultacija**

- Proces i rezultati konsultacija sa decom treba da budu dokumentovani uz konsultovanje sa decom i argumentovanu interpretaciju
- Izveštaj o rezultatima konsultacija treba da ukaže na dečju perspektivu i značaj koja ona može da ima za unapređivanje položaja dece i kvaliteta politika i praksi koje se tiču dece
- Rezultati konsultacija sa decom treba da budu dostupni i predloženi svim relevantnim akterima, uključujući donosiocima odluka, relevantne profesionalce i druge odrasle koji su u kontaktu sa decom, relevantne grupama dece, kao i javnosti

- **Povratna informacija**

- Deca treba da učestvuju u evaluaciji procesa konsultacija
- Deci treba dati povratnu informaciju o njihovom učešću, kao i o tome na koji način je njihovo učešće doprinelo širem dijalogu o pitanjima koja su bila u fokusu konsultacija i uticalo na donošenje odluka
- Deci se, takođe, treba zahvaliti na učešću

Šta treba imati u vidu kada se konsultuju deca u pokretu

Već je bilo reči o tome da deca u pokretu nisu homogena grupa. Ipak, iskustvo migracija koje je zajedničko ovoj grupi dece, veliki broj dece izlaže specifičnim okolnostima, izazovima i rizicima. Ove specifičnosti treba imati u vidu kada se organizuju konsultacije sa decom u pokretu.

Deca u pokretu često **pripadaju kulturama različitim od većinske kulture** i to treba uzeti u obzir kada se planiraju i organizuju konsultacije sa decom.

- Potrebno je da članovi tima koji planira i vodi konsultacije sa decom u pokretu budu upoznati o specifičnostima kultura kojima deca pripadaju, uključujući poznavanje kulturno primerenih praksi koje se odnose na decu (šta su očekivanja i težnje u odnosu na decu određenog uzrasta i pola, kako se odrasli opходе prema deci, kako se očekuje da se deca ponašaju prema odraslima...)
- Ne sme se zanemariti da deca koja dolaze iz iste zemlje ili regiona mogu pripadati različitim kulturama, usled različitog etničkog porekla, verske pripadnosti ili značajnih lokalnih specifičnosti
- O različitim kulturama se može saznati iz literature, ali za sticanje uvida u kulturne prakse značajniji može biti razgovor sa pripadnicima određene kulture. O kulturnim praksama dece mnogo toga mogu da kažu i profesionalci koji su u direktnom kontaktu sa decom.
- Konsultacije sa decom u pokretu treba da uvažavaju specifičnosti kultura kojima deca pripadaju i budu prilagođene dečjim kulturnim praksama
- Na primer, kada se organizuju konsultacije sa decom, treba imati u vidu da u određenim kulturama dečaci i devojčice o mnogim temama ne razgovaraju jedni pred drugima, ili da od određenog uzrasta izbegavaju fizički kontakt i u skladu sa tim planirati aktivnosti, ili imati u vidu da se neka deca mole više puta tokom dana ili imaju obaveze oko mlađe braće i sestara, i to uskladiti sa vremenskim planom aktivnosti...
- Kulturni medijatori mogu biti značajna podrška u procesu konsultacija sa decom u pokretu

Jezička barijera može biti značajna prepreka za učešće dece u pokretu u procesu konsultacija. Zato je važno preduzeti sve mere kako bi se ona otklonila, a deca podržala da što potpunije izraze svoje perspektive i stavove.

- Potrebno je obezbediti da sva deca imaju jednak pristup svim informacijama, kako usmenim, tako i pisanim. Dobro prevođenje je ključni preduslov da se osigura da sva deca, uključujući i onu koja ne govore jezikom većine, razumeju proces konsultacija i ravnopravno učestvuju u diskusijama.
- Treba imati u vidu da se deca mogu osećati marginalizovano ukoliko u diskusijama dominira jezik koji ne razumeju ili se njihov jezik ne koristi ravnopravno.
- Prevodioci imaju važnu ulogu u procesu konsultacija sa decom. Treba imati u vidu da većina dece nije naviknuta na to da mora da se oslanja na prevod, kao i da veliki broj prevodilaca nije imao iskustvo u radu sa decom. Zato je neophodno da deca uspostave dobar kontakt sa prevodiocem, da se osećaju slobodno da pitaju prevodioca za pojašnjenje prevoda, kao i da prevodilac bude spreman da traži pojašnjenje ako nije razumeo dete. Konsekutivni prevod ima prednost u odnosu na simultani jer omogućava dijalog prevodioca i dece.
- Ukoliko tokom konsultacija deca ne govore svojim maternjim jezikom, potrebno je uzeti u obzir da ona često neće biti u stanju da se u potpunosti izraze. Zato im treba dati dovoljno vremena, a takođe obezbediti prilike i za neverbalne načine izražavanja i podršku kroz korišćenje tehnika strukturiranja.
- Treba imati u vidu da deca koja govore više jezika mogu biti velika podrška u prevođenju svojim vršnjacima.

Deca u pokretu se mogu **suočavati sa teškim životnim situacijama i/ili traumatičnim iskustvima** u periodu kada se odvijaju konsultacije. Važno je obezbediti sve preduslove da sam proces konsultacija ne izlaže decu dodatnom stresu, već da za njih predstavlja pozitivno i osnažujuće iskustvo.

- Pre nego što se deca uključe u konsultacije, tim koji vodi ovaj proces treba da ima u vidu životnu situaciju u kojoj se nalazi svako dete. Podaci o tome u kojoj fazi migracija se dete nalazi, pod kojim okolnostima migrira, da li migrira u pratnji roditelja/staratelja ili bez pratnje, u kakvim uslovima živi, u kakvom je zdravstvenom i psihičkom stanju, da li je bilo izloženo nekom vidu nasilja i slično, mogu se dobiti od profesionalaca koji rade direktno sa decom. Ovi podaci o deci su neophodni

kako bi voditelji u procesu konsultacija mogli da pretpostave koje od tema i situacija mogu biti posebno osetljive za decu. S druge strane, situacija u kojoj se nalazi može ukazati na to da učešće nekog deteta u konsultacijama neće doprineti njegovoj dobrobiti, pa ga zato u aktuelnom trenutku ne treba uključiti.

- Deca treba da budu ta koja određuju granicu do koje žele da govore o nekom svom iskustvu ili temi koja je za njih posebno osetljiva. S druge strane, proces konsultacija treba da pomogne deci da sagledaju svoje iskustvo i rekonstruišu ga iz perspektive svojih snaga da se nose sa teškim životnim situacijama.
- Projektivne tehnike konsultovanja mogu pomoći deci da govore o osetljivim pitanjima.
- Od suštinske je važnosti građenje odnosa poverenja kod dece i odraslih, kao i pružanje podrške deci kada govore o osetljivim pitanjima. Konsultacije mogu da podstaknu emotivnu reakciju dece, a odrasli bi trebalo da budu u stanju da na nju odgovore sa empatijom.
- Neophodno je imati u vidu zahtev za zaštitom privatnosti dece, posebno kada je reč o deci u pokretu koja su u procesu traženja azila ili bilo kog drugog vida zaštite, ili ih otkrivanje podataka o identitetu na bilo koji način može izložiti riziku. Neophodno je da tim koji vodi konsultacije poznaje situaciju svakog deteta i sa ovog aspekta.
- Sam proces konsultacija treba za decu da bude zanimljivo i podstičuće iskustvo, koje može da im pomogne da postanu svesni svojih snaga i doprinese procesu oporavka od traumatičnih iskustava.

Veliki broj dece u pokretu je bio **izložen situacijama kršenja svojih prava**, uključujući i pravo na život i najbolji interes deteta. Ova deca su često „ispitivana“ u okviru procesura kojima su obuhvaćeni migranti, a njihovo mišljenje često nije uzimano u obzir kada su se donosile odluke koje se odnose na njihov život.

- U procesu konsultacija treba imati u vidu da neka deca u pokretu mogu imati sumnje u to da li će njihovo učešće imati bilo kakvog uticaja, dok druga mogu imati snažnu motivaciju da iznesu svoju perspektivu i ukažu na ugroženost prava dece u pokretu.
- Važno je sa decom otvoreno razgovarati i predložiti im realni obim uticaja koji proces konsultacija može imati na položaj dece, i obezbediti da sam proces konsultacija za njih bude iskustvo u kome su poštovana i slušana.

Iskustvo migracija decu u pokretu najčešće **izlaže neizvesnostima u pogledu budućnosti** sa kojom se deca nose na različite načine. Ona uglavnom na put kreću sa nadom u bolju budućnost, često ostavljajući sa sobom veoma nepovoljne životne okolnosti, ali i svoj dom, zajednicu i bliske osobe. U zavisnosti od faze migracija, ova deca se mogu naći u borbi za preživljavanje koja prati potragu za krajnjom destinacijom, mogu se suočiti sa neizvesnošću svog položaja u novoj zajednici, sa neispunjenim snovima...

Iskustvo migracija u velikoj meri utiče na decu – njihov odnos prema životu, sebi i drugima. Deca se u procesu migracija menjaju. Njihove životne okolnosti se intenzivno menjaju.

- U procesu konsultacija treba uvažiti ove promene i imati u vidu vremensku dimenziju iskustava dece. Nastojanje da se u konsultacijama sa decom „uhvate“ ključne tačke u životu dece, posebno značajni trenuci, procesi i odnosi, može doprineti potpunijem razumevanju dečje perspektive.
- Deci može da bude značajno i osnažujuće da tokom konsultacija svoje iskustvo migracija sagledaju kao proces u kome se smenjuju okolnosti i uoče svoje snage koje su im pomogle da prebrode teške trenutke.

Smernice za razvijanje ciljeva, tema i metodološkog okvira konsultacija sa decom u pokretu

Kada se planiraju konsultacije sa decom, važno je da ciljevi, ključne teme i metodološki okvir budu međusobno usklađeni. Oni takođe treba da doprinose ostvarivanju principa smislene etičke participacije dece, da uvažavaju iskustvo, interese, kompetencije i interesovanja dece.

Ciljevi konsultacija sa decom u pokretu

Ciljevi konsultovanja sa decom u pokretu se mogu odnositi na sagledavanje i razumevanje dečje perspektive o:

- iskustvu migracija - u različitim fazama procesa, različitim situacijama u kojima se nalaze deca migranti (putovanju, prelasku granica, uključivanju u sistem socijalne zaštite...)
- relevantnom fenomenu, problemu ili pitanju (npr. o uzrocima migracija dece, procesu readmisije, dečjem radu kao faktoru migracija, prinudnom raseljavanju...)
- ostvarenosti i kršenju prava dece u procesu migracija (npr. o ostvarivanju prava dece u prvobitnom

mestu boravka, u različitim fazama procesa migracija, po dolasku u privremenu destinaciju; o ostvarenosti prava na zaštitu od nasilja, prava na zdravstvenu zaštitu, obrazovanje...)

- programima i uslugama u koje su deca uključena (npr. o dostupnosti usluga, različitim aspektima kvaliteta programa, predlozima za njihovo unapređivanje...)
- procesurama, propisima, zakonima koji se odnose na decu u pokretu (npr. da li su usklađeni sa pravima dece, da li njihova primena može da poboljša položaj dece u pokretu...)
- o politici koja se tiče dece (npr. o prioritetnim pitanjima, o ustanovljenim planovima delovanja...)

Konsultacije sa decom mogu biti fokusirane na jedan ili više ciljeva, pri čemu je važno da različiti ciljevi budu međusobno komplementarni.

Tematski okvir konsultacija sa decom u pokretu

Tematski okvir konsultacija sa decom proizilazi iz ustanovljenih ciljeva konsultacija. U procesu planiranja konsultacija, potrebno je definisati nekoliko ključnih teme. Ključne teme dalje treba razraditi na pitanja na koja konsultacije treba da daju odgovore. Deca znatno mogu doprineti razradi teme, ukazivanjem na njene važne aspekte iz svoje perspektive koje odrasli mogu da prevede. Zato treba nastojati da se deca uključe u ovu fazu planiranja.

Primer: Ako je ključna tema konsultacija dečja perspektiva o migracijama, onda pitanja mogu biti – kako deca vide uzroke migracija; kako migriraju, sa kim i pod kojim okolnostima; koje ključne faze procesa migracija prepoznaju; koje su po njima posledice migracija...

Razvijanje metodološkog okvira konsultacija

U razradi metodološkog okvira konsultacija sa decom korisno je krenuti od ključnih postavki na kojima će se zasnivati aktivno učešće dece. Ove postavke ukazuju na aspekte koje treba imati u vidu kada se biraju tehnike konsultovanja i osmišljavaju aktivnosti sa decom. O metodološkim postavkama je bilo reči u drugom poglavlju ovog priručnika, pa ih sada nećemo ponavljati.

Izbor i kombinovanje tehnika konsultovanja sa decom treba da obezbedi da se njihovom primenom dobiju što detaljniji odgovori dece na pitanja koja su u fokusu konsultacija, kao i da omogućiti deci da što potpunije izražavaju svoja viđenja i pri tome se dobro osećaju.

Ono što treba imati u vidu je da tehnike često neće podrazumevati direktno odgovaranje na pitanja, jer deca uglavnom i neće biti u mogućnosti da na njih tako odgovore. Zbog toga prednost imaju projektivne i multisenzorne tehnike, kao i tehnike strukturiranja, pri čemu njihova primena „traži“ nadograđivanje, odnosno kontekstualizovanje koje je ključno za njihovu uspešnost. Pomenute tehnike treba „podešavati“ deci i njihovim iskustvima. I takođe, ne treba zaboraviti da će se odgovori na većinu pitanja „sklapati“ od delova koji se dobijaju primenom više izabranih tehnika.

Pri izboru tehnika treba razviti kratko uputstvo za njihovo korišćenje, u kontekstu tema koje su u fokusu konsultacija i grupe dece koja u njima učestvuju. Ovo uputstvo može da uključi i razrađene aktivnosti u kojima će deca učestvovati. Ono što treba imati u vidu je da je svaka tehnika prilagođena broju dece (npr. grupni intervju je primeren grupi 6-8 dece). Takođe, u procesu konsultacije se ponekad možda neće primenjivati sve tehnike sa svim grupama dece, ili će biti modifikovane u odnosu na njihove specifičnosti. I najzad, kad god je to moguće, treba obezbediti uslove da izabrane tehnike budu pilotirane sa relevantnim grupama dece. Time će se osigurati da tehnike odgovaraju deci i budu svrsishodne sa aspekta cilja konsultacija.

Razvijanje okvirnog scenarija konsultativnih susreta sa decom

Konsultacije podrazumevaju jedan, a najčešće više konsultativnih susreta sa decom. Ovi susreti su organizovani kroz niz aktivnosti koje imaju za cilj da obezbede ne samo prikupljanje podataka kroz primenu izabranih tehnika konsultovanja, već i da doprinesu obezbeđivanju preduslova za smisleno učešće dece. Potrebno je razviti okvirni scenario konsultativnih susreta koji obuhvata razrađen plan, tok i opis aktivnosti, ukazuje na međusobnu vezu aktivnosti, kao i njihovu svrsishodnost. Forma konsultativnih susreta sa decom često odgovara formi radionice.

Već je bilo govora o nizu aspekata koje treba uzeti u obzir kada se planiraju konsultativni susreti sa decom. Pokušaćemo da ih sumiramo:

- Konsultativni susreti sa decom treba da obuhvata aktivnosti upoznavanja i uspostavljanja poverenja, kao i aktivnosti usmerene na građenje pozitivne atmosfere i „podizanje energije“
- Važno je odvojiti vreme za dijalog sa decom o ciljevima i očekivanjima od konsultacija, kao i dogovor o pravilima koja će poštovati odrasli i deca
- U konsultativne susrete, ukoliko je to potrebno, treba uključiti aktivnosti kroz koje će deca moći

da steknu znanja i veštine koje su im potrebne za punu participaciju u predviđenim aktivnostima

- Centralne aktivnosti treba usmeriti na dijalog o ključnim temama konsultacija kroz primenu odabranih tehnika
- U okviru konsultativnih susreta treba planirati aktivnosti za evaluaciju procesa, konsultaciju o rezultatima konsultacija koje će odrasli prezentovati i povratne informacije o učešću dece

Smernice za razvijanje strategija za bezbednost i zaštitu dece

Jedan od ključnih preduslova da se obezbedi dobrobit sve dece koja učestvuju u konsultacijama je da se predupredi da deca budu izložena rizicima i da se preduzmu sve mere njihove bezbednosti i zaštite. To je neophodno imati u vidu kada se planiraju konsultacije sa decom.

Navodimo smernice koje mogu biti korisne u planiranju strategije za bezbednost i zaštitu dece:

- Institucije/organizacije koje sprovode konsultacije sa decom bi trebalo da imaju usvojene politke za zaštitu dece, zasnovane na poštovanju prava deteta, kojih bi se pridržavali svi uključeni u proces konsultacija
- Treba identifikovati potencijale rizike kojima deca mogu biti izložena i koji mogu dovesti do kršenja dečjih prava (npr. rizik od narušavanja privatnosti, zloupotrebe, nasilja, nepoštovanja i neravnopravnosti...). Posebno treba imati u vidu dodatne ili specifične rizike kojima mogu biti izložena deca u pokretu.
- Svi odrasli koji su uključeni u proces konsultacija sa decom trebalo bi da budu upoznati o pitanju zaštite dece, svojoj ulozi i odgovornostima
- Deca takođe treba da budu informisana o pitanjima zaštite i politici za zaštitu dece
- Treba odrediti ključne odrasle osobe kojima se deca mogu obratiti u svim situacijama i koje će biti odgovorne za bezbednost dece i podršku njihovim potrebama
- Važno je uspostavljanje pravila rada koje će poštovati deca i odrasli, kao i kodeks ponašanja za odrasle
- Od suštinske je važnosti građenje kulture otvorenosti koja bi podsticala otvaranje svih pitanja i dijalog o njima, kao i osećaja odgovornosti među odraslima i vrednosne orijentacije koja osuđuje svaki vid nepoštovanja i neprimerenog ponašanja prema deci

Smernice za organizovanje konsultacija

U ovom odeljku ćemo dati niz smernica koje mogu biti korisne u procesu organizacije konsultacija sa decom u pokretu, sa posebnim fokusom na nekoliko ključnih pitanja.

Formiranje tima

Jedno od prvih pitanja koje se postavlja je ko sve treba da bude uključen u tim koji će voditi proces konsultacija sa decom u svim njegovim fazama – od procesa planiranja, preko organizacije, do izvođenja konsultacija sa decom i izveštavanja.

Nekoliko smernica koje mogu pomoći u formiranju tima:

- Potrebno je da postoji osoba koja će koordinirati proces konsultacija u svim fazama i izveštavati o konsultacijama
- Razvijanje tematskog okvira i metodologije konsultacija sa decom je posao koji treba da obavlja stručnjak ili tim stručnjaka za dečju participaciju
- Potrebno je da neko bude zadužen za pripremu informativnih materijala, pozivanje i informisanje dece i njihovih roditelja/staratelja, kao i prikupljanje pristanaka i saglasnosti za učešće dece
- Organizovanje konsultativnih susreta sa decom (obezbeđivanje i priprema prostora i materijala za rad...) zahteva osobu/tim koji će se time baviti
- Potrebno je formirati tim koji će voditi konsultativne susrete sa decom
- Tokom konsultovanja sa decom će najčešće biti potrebno uključiti osobe koje će pomagati deci kako bi se obezbedilo njihovo ravnopravno učešće. To mogu biti prevodioci, osobe koje poznaju decu i čije prisustvo će deci biti podrška...
- Posao dokumentovanja konsultacija takođe zahteva osobu/e koje će se time baviti

Važno je napomenuti da jedna osoba, odnosno tim može obavljati više poslova tokom procesa konsultacija. I da sumiramo, u proces konsultacija sa decom je potrebno uključiti:

- *stručni tim* koji čine koordinator konsultacija, stručnjak/ci koji razvija/ju tematski okvir i metodologiju konsultacija, kao i tim voditelja konsultativnih susreta sa decom
- *saradnici kao podrška za učešće dece* koji doprinose informisanju dece i odraslih o konsultacijama, podržavaju aktivno učešće dece tokom konsultativnih susreta i zaduženi su za dokumentovanje
- *organizacioni tim* saradnika koji se bave logističkom podrškom u realizaciji konsultacija sa decom

Uloga partnerskih organizacija

Konsultacije sa decom se često organizuju u partnerstvu sa različitim institucijama i organizacijama, što veoma olakšava njihovu organizaciju. Kad je reč o deci u pokretu, to mogu biti centri u kojima su smeštena deca migranti ili druga deca u pokretu, dnevni centri u kojima se ova deca okupljaju, organizacije koje organizuju programe ili usluge u koje su uključena deca u pokretu, nevladine organizacije koje pružaju pomoć i zaštitu deci u pokretu i njihovim porodicama, itd. Za proces konsultacija je od suštinske važnosti da saradnici iz partnerskih organizacija podržavaju koncept dečje participacije, razumeju važnost konsultacija sa decom o nekom pitanju i spremni su da pruže podršku uključivanju dece.

- Deca se za učešće u konsultacijama često pozivaju preko partnerskih organizacija ili institucija koje obezbeđuju programe ili usluge u koje su uključena. Ukoliko je to slučaj, neophodno je da saradnici iz tih organizacija budu informisani i konsultovani o principima, ciljevima, tematskom okviru i planu konsultacija sa decom. Takođe je važno da aktivno učestvuju u izboru dece koja će biti konsultovana, uključujući pružanje podataka o deci koji su relevantni za tim koji planira i vodi konsultacije (npr. o uzrastu, migracionom statusu, životnim okolnostima i sl.)
- Tokom procesa informisanja dece i njihovih roditelja/staratelja o konsultacijama, značajno je prisustvo saradnika iz partnerskih organizacija koje oni dobro poznaju i u koje imaju poverenja, a koji podržavaju konsultacije
- Dostupnost osobe od poverenja, a ukoliko to dete želi i njeno prisustvo tokom konsultativnih susreta, može znatno doprineti da se dete oseća sigurno

Pozivanje dece i njihov pristanak na učešće

Značajno organizaciono, ali i programsko pitanje u procesu konsultacija sa decom se odnosi na izbor dece za učešće. Već je bilo govora o tome da se pri izboru dece rukovodimo principom relevantnosti i ravnopravnosti.

- Kako bi se u proces konsultacija uključile sve relevantne grupe dece u pokretu, često će biti neophodno paralelno organizovati konsultativne susrete sa različitim podgrupama dece. Kriterijum grupisanja može biti različit (npr. slično iskustvo migracija, kulturna pripadnost, uspostavljeni odnosi poverenja među decom...). Deca se često grupišu i prema uzrastu (npr. uzrasta od 7 do 10, 11 do 14, 15 do 18 godina).
- Kada je reč o veličini grupe dece koja se pozivaju na učešće u procesu konsultacija, on varira u zavisnosti od karakteristika ciljnih (odn. relevantnih) grupa dece – njihove brojnosti i homogenosti, kao i dostupnosti. Uglavnom se nastoji da se obuhvate „tipični“ predstavnici grupa, ali i oni koji imaju specifično iskustvo. Pri tome treba voditi računa o ravnoteži polova, različitih uzrasta, uključivanju marginalizovanih grupa i sl.
- Ono što posebno treba imati u vidu kada je reč o deci u pokretu je to da pomenute karakteristike variraju kod ove grupe, u odnosu na trendove migracija na jednom području. To će se u znatnoj meri reflektovati na dostupnost dece, a time i na broj dece koja će učestvovati u konsultacijama. Takođe treba pomenuti da i raspoloživi resursi u procesu konsultacija mogu uticati na veličinu grupe, kao i dizajn metodologije.
- Važno je da uspostavljeni kriterijumi za izbor dece budu transparentni i predloženi svima koji su uključeni u proces.

Pozivanje i informisanje dece

- Deca se mogu pozvati na učešće u konsultacijama putem pozivnog pisma, koje treba da sadrži jasno i razumljivo napisane sve relevantne informacije o konsultacijama. Pozivno pismo treba da bude napisano na maternjem jeziku dece.

- Uobičajena praksa je da se organizuje informativni sastanak sa decom. Prednost ovog vida informisanja je u tome što deca imaju priliku da pitaju i dobiju informacije o svemu što ih zanima o procesu konsultacija, kao i da se upoznaju sa timom koji će voditi konsultacije.
- Veoma je važno da deca blagovremeno dobiju sve relevantne informacije (o ciljevima i temi konsultacija, principima koji će se poštovati, kao i planu konsultacija) i dovoljno vremena da razmisle da li u njima žele da učestvuju.
- Informisanje roditelja/staratelja dece o procesu konsultacija podjednako je važno kao i informisanje dece. Pored pomenutih relevantnih informacija, njima je važno posebno predložiti na koji način će se obezbediti poštovanje prava dece i osigurati bezbednost i zaštita dece tokom procesa konsultacija. Takođe treba otvoriti prostor za njihova pitanja i dileme.

Pristanak dece na učešće i saglasnost roditelja/staratelja

- Deca koja su odlučila da učestvuju u procesu konsultacija treba da daju svoj pristanak u formi koja im je primerena
- Važno je i da roditelji/staratelji ove dece daju pisanu saglasnost za njihovo učešće

Vremenska organizacija procesa konsultacija

Vremenska organizacija konsultacija sa decom u velikoj meri zavisi od šireg okvira u kome se konsultacije realizuju (npr. projektne dinamike, raspoloživih resursa i sl.). Pored toga što je potrebno biti realističan u odnosu na postojeći okvir, važno je planirati dovoljno vremena za sve faze konsultativnog procesa sa decom. To je preduslov da konsultacije budu „uspešne“.

Kada je reč o vremenskom planiranju konsultativnih susreta sa decom, važno je da ono bude prilagođeno deci i usklađeno sa njihovim obavezama. Kada je reč o deci u pokretu, treba imati u vidu dinamiku migracija i izbegavati periode u kojima se očekuje da će deca napuštati mesto boravka.

Vreme trajanje konsultativnih susreta takođe treba da bude prilagođeno deci, njihovim potrebama i dnevnim aktivnostima. Ono u velikoj meri zavisi i od planiranih aktivnosti i njihove dinamike, kao i okolnosti u kojima se organizuje susret.

Prostor u kome se odvijaju konsultativni susreti sa decom

Prostor u kome se odvijaju konsultativni susreti može prilično da doprinese aktivnom učešću dece. Neki od aspekata o kojima treba voditi računa prilikom izbora i organizacije prostora u kome se odvijaju konsultacije sa decom su:

- njegova dostupnost i pristupačnost
- veličina i fleksibilnost
- osvetljenost i temperatura
- bezbednost
- udobnost i prijatnost
- opremljenost

Radni materijal i oprema

Obezbeđivanje materijala i opreme za rad je takođe jedna od važnih stavki u organizaciji konsultativnih susreta sa decom. Za primenu nekih od tehnika konsultovanja će biti potrebna priprema specifičnih materijala, koja može zahtevati dodatno vreme i resurse.

Osveženje

Važno je obezbediti osveženje za decu i poslužiti ga u okviru pauza, ili tokom rada, ukoliko ne ometa aktivnost. Osveženje treba da uvaži potrebe i preferencije dece.

Propratne aktivnosti

Iako su konsultacije sa decom usmerene ka određenom cilju, one su i prilika da se deca okupe i provedu vreme zajedno. Zato, pored centralnih aktivnosti, kad god je to moguće treba organizovati za decu propratne aktivnosti koje će im omogućiti druženje u neformalnoj atmosferi i novim prostorima. Ovo posebno može biti značajno za decu koja žive u, u izvesnom smislu, izdvojenom ili zatvorenom okruženju, što je čest slučaj sa decom u pokretu.

Propratne aktivnosti mogu uključiti:

- različite društvene igre i sportske aktivnosti

- okupljanje uz posluženje (npr. zajednički ručak ili torta)
- šetnju u prirodi ili po gradu
- posete kulturnim i turističkim znamenitostima...

Ove aktivnosti se prilagođavaju veličini i strukturi grupe, kao i okolnostima. Ono što treba imati u vidu kada se organizuju prpratne aktivnosti koje podrazumevaju izmeštanje iz prostora u kome su se odvijali konsultativni susreti, jeste pitanje bezbednosti i potrebne logističke podrške.

Završne aktivnosti

Kad god je to moguće, na kraju konsultativnog procesa sa decom treba organizovati završne aktivnosti, sa ciljem da se deci omogući da sagledaju rezultate svog rada i da im se zahvali na datom doprinosu.

Ove aktivnosti mogu da budu koncipirane kao „male svečanosti“ u okviru kojih će se predstaviti odabrani vizuelni i pisani produkti konsultacija i deci podeliti zahvalnice za učešće i doprinos koji su dali u procesu konsultacija. Za decu to može biti veoma značajno. Takođe, ukoliko to žele i ukoliko za to postoje uslovi, deci treba pružiti priliku da svoj rad i proces u kome su učestvovala predstave odraslima i vršnjacima koji su im bliski.

Nakon završetka konsultacija, deca mogu poneti nešto što će ih sećati na učešće u tom procesu. To mogu biti poruke koje su im uputili drugi učesnici, neki rad nastao tokom konsultacija, simbolični poklon i sl.

Smernice za planiranje budžeta

Kada se planira budžet za konsultacije sa decom, treba imati u vidu neke od opštih kategorija troškova:

- Honorari za tim koji je angažovan (npr. koordinatora, stručne saradnike, voditelje konsultativnih susreta sa decom...)
- Materijalni troškovi (štampa, materijal za rad sa decom, troškovi komunikacije...)
- Troškovi za iznajmljivanje ili opremanje prostora
- Troškovi osveženja za učesnike
- Troškovi pisanog i usmenog prevođenja
- Troškovi dokumentacije (audio zapis i njegovo transkribovanje, video zapis...)
- Troškovi puta (za stručne saradnike i voditelje konsultacija, decu...)
- Razno

Smernice za vođenje konsultativnih susreta

Voditelji konsultativnih susreta imaju ključnu ulogu u ostvarivanju preduslova za dijalog sa decom i razumevanje njihove perspektive. Oni svojom stručnošću, ličnim karakteristikama i građenjem partnerskih odnosa sa decom doprinose da njihova participacija bude etička i smisljena.

Voditelj koji nastoji da sa decom gradi partnerske odnose:

Uvažava svako dete kao ličnost	▫ uvažava detetovu individualnost ▫ vodi računa o potrebama deteta ▫ zainteresovan je za ono što se detetu dešava ▫ uvažava sposobnosti i snage deteta ▫ vodi računa o detetovoj ranjivosti ▫ prati i uvažava interesovanja deteta ▫ poštuje privatnost deteta
Poštuje svako dete i mišljenje svakog deteta	▫ uvažava dete kao ravnopravnog sagovornika ▫ odvaja vreme za dete ▫ spreman je da sasluša i trudi se da razume, ume da se stavi u poziciju deteta ▫ poštuje kompetencije deteta da (uz podršku ukoliko mu je potrebna) napravi izbor, daje deci prilike da prave izbore i poštuje njihov izbor ▫ ne osuđuje dete zbog stava ili postupka
Aktivno učestvuje u dijalogu	▫ aktivno sluša, postavlja pitanja, reaguje na ono što deca govore pokazujući razumevanje ▫ pregovara i dogovara se sa decom ▫ proverava sa decom svoje razumevanje njihove perspektive ▫ neguje otvorenu komunikaciju – otvoren je i iskren sa decom ▫ svestan je da nema odgovore na sva pitanja i spreman da to kaže
Stvara prilike da se prevaziđe potencijalno nejednak položaj dece i odraslih	▫ ima poverenje u sposobnosti dece ▫ govori jezikom koji je deci razumljiv ▫ dogovara se sa decom o aktivnostima ▫ otvara prostor da deca usmeravaju diskusiju i pojedine aktivnosti ▫ prihvata sve što se dešava kao relevantno ▫ interveniše što je manje moguće ▫ podstiče decu da preuzmu odgovornost za svoje učešće i postavljaju granice svog učešća

Daje podršku i povratnu informaciju	▫ podstiče decu na dijalog i pomaže im da razvijaju svoje ideje, uviđaju važnost sopstvene perspektive, uočavaju svoje snage i sposobnosti ▫ prima k znanju ono što mu deca govore i daje im podršku ▫ uvažava mišljenja i predloge dece i daje povratnu informaciju o tome u kom smislu su oni uticali na odluku ▫ daje povratnu informaciju o učešću dece na različite načine (pojedinačno ili u grupi, neformalno ili formalno)
Gradi podsticajnu atmosferu	▫ stvara prijatnu atmosferu i sigurno okruženje ▫ uvodi interesantne aktivnosti i načine rada ▫ motiviše na učešće ▫ podstiče na uzajamno uvažavanje ▫ autentičan je, neposredan, unosi energiju, ima smisao za humor

Navodimo i neke od važnih elemenata delotvornog vođenja konsultativnih susreta sa decom:

- stručnost, iskustvo i pripremljenost voditelja
- dobro izabrane teme i tehnike konsultovanja sa decom
- uspostavljen dogovor o pravilima rada
- dobar početak susreta je značajan
- uspostavljen dogovor o pravilima
- interaktivno usmeravanje
- korišćenje pitanja i sugestija, traženje saglasnosti
- fleksibilnost i prilagodljivost
- kreativnost i improvizacija
- razrešavanje nesporazuma i konflikata

Prevodioci, dokumentatori i drugi pomagači

Kao što je već istaknuto, dobro prevođenje je od suštinskog značaja za učešće dece koja ne govore jezikom većine.

Dobar prevodilac:

- pokazuje poštovanje prema deci
- prevodi tačno ono što deca govore
- proverava sa detetom ukoliko nije siguran da ga dobro razume
- prenosi detetu ne samo ono što je rečeno, već i način na koji je rečeno (uz naglašavanje, prenošenje raspoloženja, tona...)

Potrebno je obezbediti dovoljan broj prevodilaca. Postoji preporuka da jedan prevodilac odnosno prevodilački par koji se smenjuje radi sa 6-8 dece.

Takođe treba imati u vidu da deca vole da sarađuju sa istim prevodiocima, sa kojima onda mogu uspostaviti odnos velikog razumevanja.

Dokumentatori

Ponekad će se tokom konsultacija sa decom uključivati saradnici koji će na različite načine dokumentovati sam proces, kao i izjave ili „produkte“ deca nastale tokom konsultacija. Važno je da deca budu upoznata o ulozi dokumentatora i da im bude objašnjeno na koji način će se dokumentovanje odvijati (snimanje ili zapisivanje izjava dece, fotografisanje, video zapis...). Ključno je da beleženje ne remeti proces konsultacija i da se odvija u skladu sa politikom obezbeđivanja zaštite privatnosti dece.

Pomagači

Dešavaće se da se tokom konsultacija kao pomagači, ukoliko to deca žele, uključuju osobe u koje ona imaju poverenja i čije prisustvo doživljavaju kao podršku svom učešću. U tom slučaju je ključno da se dogovore pravila koja podrazumevaju da pomagači imaju prvestveno ulogu posmatrača i da se u aktivnosti i dijalog uključuju samo ukoliko ih voditelji ili deca pozovu. To će se uglavnom dešavati u situacijama u kojima je deci potrebna njihova pomoć u praktičnim aktivnostima u kojima učestvuju, ili kada je detetu potrebna pomoć da se priseti nekog događaja, podrška da se izrazi ili formuliše neku svoju misao i sl.

Smernice za evaluaciju konsultacija sa decom

Kao što je već napomenuto, evaluacija treba da bude integralni deo procesa konsultacija sa decom. Kada se planira evaluacija, potrebno je zasnivati je na postavljenim ciljevima, kao i očekivanjima dece koje treba osvetliti na početku procesa.

U procesu evaluacije treba razmotriti postignuća sa više aspekata:

- lične dobiti za dete (iskustva, znanja i veština, promena perspektiva, osnaženosti dece...)
- grupnih ishoda (interakcije i razmene sa vršnjacima i odraslima, formiranja odnosa i mreža...)
- razumevanja dečje perspektive (da li se stekao uvid u dečju perspektivu o relevantnim pitanjima, da li su deca ukazala na određene aspekte problema i prioritete, da li se slažu sa uobičajenim produktima konsultacija...)
- procesa konsultacija (planiranja, razvijene metodologije, primenjenih tehnika, vođenja konsultativnih susreta...)
- uticaja (na koji način i u kom smislu će iskustva i predlozi dece imati uticaja, kako će doprineti donošenju odluka, uticati na stavove odraslih...).

KONSULTACIJE SA DECOM U POKRETU - JEDAN METODOLOŠKI PRISTUP

U poglavlju koje sledi biće predstavljen metodološki pristup razvijen za potrebe konsultovanja sa decom u pokretu u okviru projekta „Reforma sistema socijalne zaštite po meri dece“, o kome je bilo reči na početku ove publikacije⁹.

Jedna od polaznih osnova pomenutog projekta bio je pristup zasnovan na pravima deteta, po kome se sistem socijalne zaštite dece utemeljuje na uvažavanju prava deteta, čime se obezbeđuje da relevantne politike i prakse budu „po meri dece“. U skladu sa tim, u svim fazama projekta je bilo neophodno osigurati uključivanje dečje perspektive u dijalog o postojećem sistemu zaštite, njegovim pozitivnim aspektima i nedostacima, kao i smernicama za unapređivanje sistema.

Kao prvi korak u realizaciji projekta, koji je trebalo da obezbedi osnovu za njegove naredne faze, sprovedeno je sveobuhvatno istraživanje sa ciljem da se: 1) sagleda i kontekstualizuje složeni fenomen dece u pokretu; 2) identifikuju i analiziraju postojeće politike i prakse u oblasti zaštite i podrške deci u pokretu; 3) izrade preporuke za unapređivanje sistema socijalne zaštite ove grupe dece.

Kako bi se sagledale i razumele dečje perspektive o pomenutim pitanjima, realizovane su konsultacije kojima su obuhvaćena deca iz najzastupljenijih kategorija dece u pokretu u Srbiji.

U nastavku ćemo detaljnije da opišemo metodologiju primenjenu u procesu konsultacija sa decom.

Ciljevi i teme konsultacija sa decom u pokretu

Prvi korak u planiranju konsultacija sa decom bilo je definisanje ciljeva i ključnih tema. U skladu sa ciljevima istraživanja u okviru koga su i realizovane, ciljevi konsultacija sa decom su se odnosili na sagledavanje i razumevanje dečje perspektive o:

- procesu migracija i iskustvima dece u pokretu
- ostvarivanju prava dece u procesu migracija

9 Poglavlje je napisano u saradnji sa Ninom Stamenković koja je bila ko-facilitator i dokumentator konsultacija sa decom u pokretu u okviru pomenutog projekta.

- postojećim programima podrške i zaštite dece u pokretu i njihovom kvalitetu
- preporukama za unapređivanje sistema zaštite dece u pokretu

Pored pomenutih, cilj konsultacija postavljen je i u odnosu na decu – njihovo osnaživanje da svoja iskustva i životne situacije sagledaju iz perspektive sopstvenih snaga i mehanizama podrške, u prevazilaženju nedaća sa kojima se suočavaju u procesu migracija.

Konsultacije sa decom je trebalo da otvore prostor za dijalog, razmenu iskustava, gledišta i ideja dece u vezi sa sledećim temama i pitanjima:

Ključne teme	Relevantna pitanja
Proces migracija iz dečje perspektive i iskustva dece u pokretu	Kako deca u pokretu vide: - uzroke migracija i koji su po njima najčešći uzroci zbog kojih oni (i njihove porodice) napuštaju mesto boravka - kako se odvija proces migracija – način putovanja, izbor krajnje destinacije - ishod migracija – kakav može biti, od čega zavisi... - koje su otežavajuće, a koje olakšavajuće okolnosti u procesu migracija - sa kojim opasnostima se deca suočavaju u procesu migracija - svoje iskustvo migracija i uticaj koji iskustvo migracija može imati na decu
Dečja prava u kontekstu migracija	Kako deca procenjuju: - ostvarenost odnosno kršenje svojih prava u procesu migracija - ugroženost prava na život, opstanak i razvoj, nediskriminaciju, najbolji interes deteta i učešće u donošenju odluka koje ih se tiču - da li su i kojim vidovima nasilja izložena u procesu migracija - imaju li neophodnu zdravstvenu i socijalnu zaštitu (obezbeđen smeštaj i ishranu, dostupne usluge socijalne zaštite...) - ostvarenost prava na obrazovanje i kvalitetno provođenje slobodnog vremena

Zaštita dece u pokretu	Kako deca vide: - ulogu pojedinih sistema i službi dečje zaštite, kao i relevantnih profesionalaca, u odnosu na decu u pokretu - usluge sistema koje su im dostupne tokom procesa migracija – sa posebnim osvrtom na usluge u okviru lokalnih centara za alternativni smeštaj dece (i porodica), ustanova socijalne i zdravstvene zaštite, u okviru obrazovnih institucija, nevladinih organizacija...
Preporuke za unapređivanje sistema zaštite dece u pokretu	Kako deca vide: - na koji način postojeće usluge i rad profesionalaca treba unaprediti kako bi se obezbedilo ostvarivanje prava dece

Osnovne postavke u kreiranju metodologije

Važan aspekt u planiranju konsultacija sa decom u pokretu je bio definisanje polaznih osnova i principa na kojima bi se zasnivao metodološki pristup.

Postavke od kojih se pošlo u kreiranju metodologije uključuju:

- obezbeđivanje etičke i smislene participacije dece u svim fazama procesa
- osnaživanje dece nasuprot njihove potencijalne retraumatizacije
- kreiranje procesa „po meri dece“
- kontekstualizovanje iskustava migracija u prostoru („tamo“ i „ovde“) i vremenu (uključivanje dimenzija prošlosti, sadašnjosti i budućnosti)
- dijalog kao osnovni metodološki princip - shvaćen kao proces zasnovan na slušanju i razumevanju dece kroz zajedničku konstrukciju značenja
- korišćenje mozaika konsultativnih tehnika

U procesu kreiranja metodologije, konsultovana je grupa dece u pokretu. Sa decom se razgovaralo o tome da li smatraju da je značajno da se „čuje“ o njihovim iskustvima u procesu migracija i zbog čega, o pitanjima

koja smatraju relevantnim za teme koje su u fokusu procesa konsultacija, o kojim iskustvima i situacijama im je teško da govore, da li i na koji način po njihovom mišljenju treba otvarati ove „teške“ teme, kako da konsultacije budu pozitivno i osnažujuće iskustvo za decu...

Deca su istakla kako im je značajno da dobiju prostor da govore o onome što im se dešava tokom procesa migracija, naglašavajući da je veoma važno da ih oni sa kojima razgovaraju uvažavaju i razumeju, kao i da su spremni da deluju na unapređivanju položaja dece u pokretu.

Konsultacije su takođe ukazale na to da je pokret za mnogu decu dugotrajno stanje, praćeno nizom traumatičnih iskustava. Često je implikacija ovakvih okolnosti nemogućnost dece da sagledaju pojedine faze procesa migracija, kao ni prostorne i vremenske dimenzije pojedinih iskustava. Deca ponekad nemaju jasnu predstavu o tome koliko su vremena provela u putu, kao ni izgrađenu „sliku“ celokupnog putovanja. Uglavnom su fokusirana na „sada i ovde“ ili „tamo“ gde žele da stignu. Zato je jedna od polaznih pretpostavki bila da „prostor“ u kome se odvijaju konsultacije sa decom treba da im pruži podršku u rekonstruisanju vlastitog iskustva migracije, tako što će se graditi oko prepoznatljivih situacija i okolnosti pokreta, a biti dovoljno fleksibilan da uključi individualna iskustva i doživljaje dece koja učestvuju u ovom procesu.

Mapa dece u pokretu

Iz složenog spleta „zahteva“ koji su postavljeni kao polazna osnova u kreiranju metodologije konsultacija sa decom u pokretu, proistekla je ideja o simboličkoj „mapi puta“ dece u pokretu, koja uključuje primenu mozaika konsultativnih tehnika u okviru smisleno povezanih aktivnosti. Mapa, kao interaktivni prostor, strukturira dijalog sa decom i omogućava integrisanje njihovih iskustava i perspektiva. Ona postaje prostor koji „pamti“ i integriše iskustva svakog pojedinačnog deteta, ali i određene grupe dece, ukazujući istovremeno i na aspekte iskustava koji su zajednički svoj deci u pokretu.

Polazne pretpostavke su bile da „Mapa“:

- svojim dizajnom i interaktivnošću, kao i temama i pitanjima koja pokreće, može biti podsticaj za aktivno učešće dece
- može da otvori prostor za kreativno angažovanje dece, podržano nizom aktivnosti kroz koje ona

intervenišu na mapi čineći je odrazom vlastitog iskustva

- ostavlja deci prostor da svoje učešće „podešavaju“, birajući kada će i na koji način učestvovati, deleći vlastita iskustva i perspektive
- može da podstakne decu da razmenjuju svoja viđenja i tragaju za zajedničkim iskustvima migracija, kao i onima koja se razlikuju, otkrivajući faktore koji tome doprinose
- omogućava kontekstualizovanje iskustva migracija u prostoru i vremenu; njihovo sagledavanje i razumevanje u okvirima sopstvenog života, ali i u širem kontekstu migracija
- doprinosi građenju aktivnog odnosa prema iskustvu migracija, omogućava njegovo rekonstruisanje u pravcu uočavanja sopstvenih snaga i aktivne pozicije

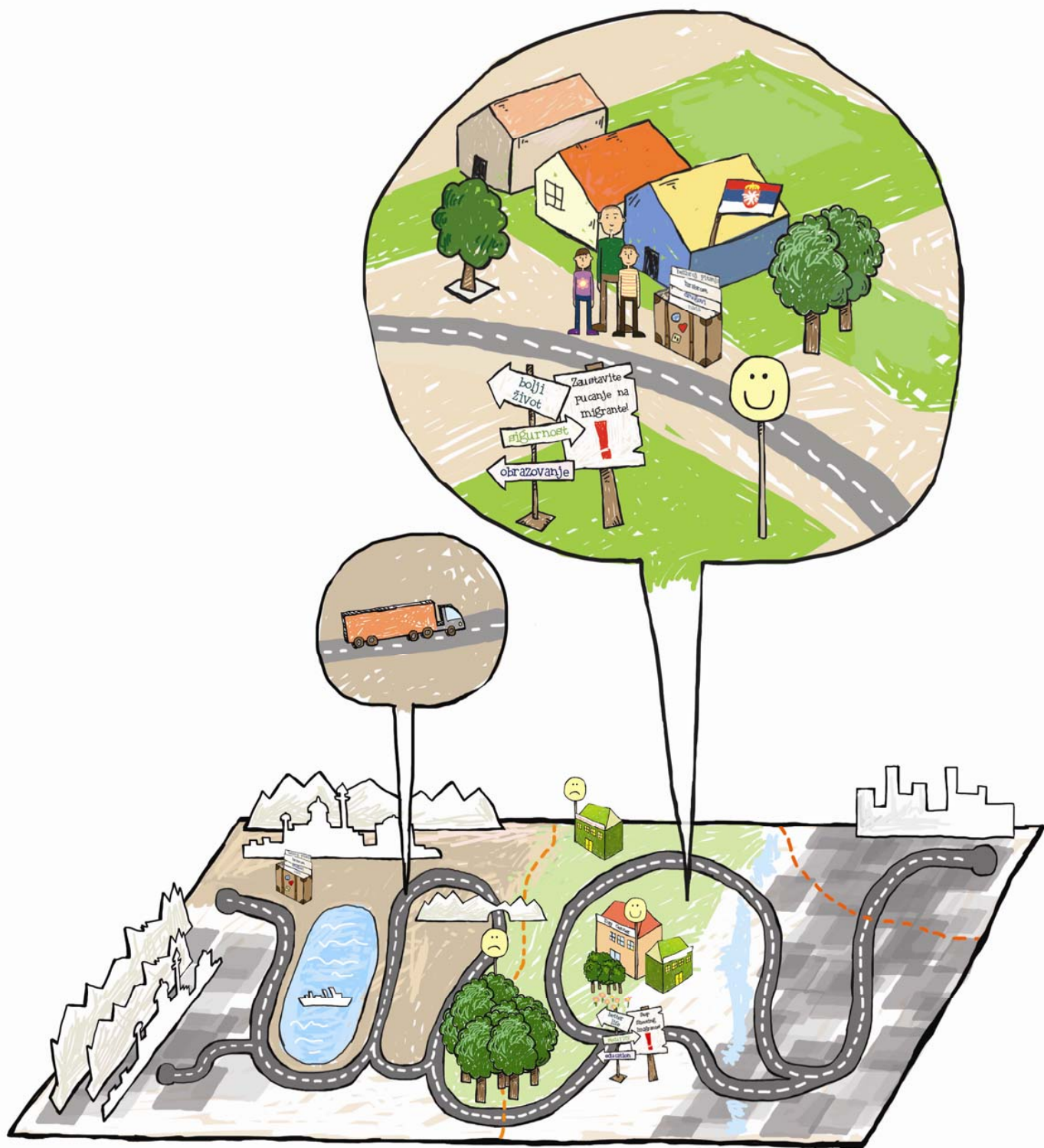
Prikaz mape

Mapa dece u pokretu osmišljena je kao „prostor“ u kome se odvijaju konsultacije, odnosno dijalog i razmena iskustava koja se odnose na proces migracija. Sve aktivnosti se vezuju za ovaj prostor i oslanjaju na neke od elemenata mape.

Mapa je izrađena trodimenzionalno, tako da simbolički predstavlja geografski prostor unutar koga deca migriraju. Sastoji se iz tri dela koja vezuju tri ključne tačke u procesu migracija. To su tačka u kojoj počinje putovanje, tačka trenutnog mesta boravka i tačka koja označava krajnju (ili željenu) destinaciju.

U našem slučaju, prvi deo mape predstavljao je zemlje porekla i tranzita kroz koje su putovala deca koja kao tražioci azila borave u Srbiji (npr. Avganistan, Iran, Tursku, Grčku i Makedoniju). Drugi deo mape prikazivao je Srbiju, a treći deo zemlje željene ili krajnje destinacije (najčešće zemlje Zapadne i Severne Evrope). U konsultacijama nije neophodno koristiti mapu u celini. Tako je sa decom koja su interni migranti korišćen samo središnji deo mape koji se odnosi na Srbiju, dok su se konsultacije sa decom iz procesa readmisije odvijale u okviru drugog i trećeg dela mape.

Iako je „prostor“ mape polustrukturiran, on uključuje pojedine segmente koji jasno asociraju na određene zemlje, faze ili okolnosti putovanja. Tako su na mapi prikazani putevi, reljefi (planine, mora, pustinje), kao i granice između država. Deca na raspolaganju imaju set elemenata kojima mogu intervenisati unutar ovog prostora.

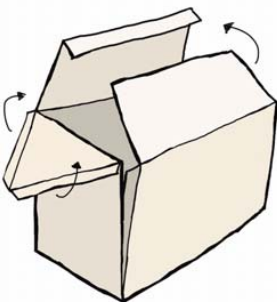
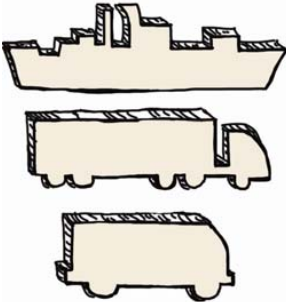
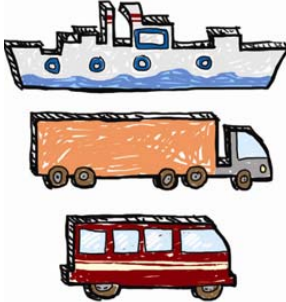
Elementi mape

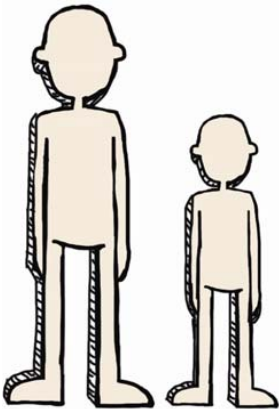
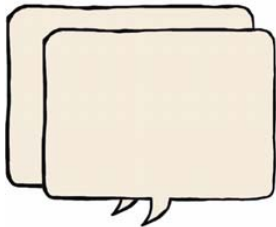
Korišćenjem različitih elemenata, deca intervenišu na mapi prilagođavajući je svojim iskustvima. Prilagođavanje mape se odvija tokom nekoliko konsultativnih susreta, u okviru niza aktivnosti u kojima je deci na raspolaganju set različitih elementa.

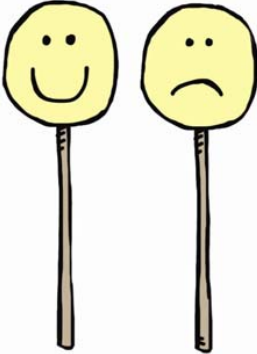
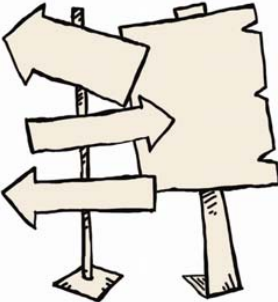
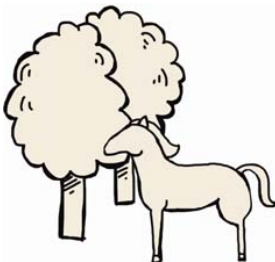
Zajedničke karakteristike ovih elemenata su:

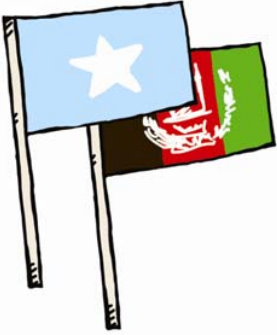
- *asocijativnost* – svi elementi se lako mogu dovesti u vezu sa iskustvom migracija i pomoći deci da detaljnije opišu svoje iskustvo i izraze svoja gledišta
- *fleksibilnost* – u okviru različitih aktivnosti isti elementi mogu simbolizovati različite pojmove (npr: maketa kuće postavljena blizu granice može biti simbol granične policije, dok u prostoru krajnje destinacije može predstavljati novi dom za dete i njegovu porodicu)
- *interaktivnost* – svaki od elemenata ostavlja prostor za intervencije dece; deca ih mogu kombinovati, do crtavati, bojiti, ili na njima ispisivati poruke...
- *mobilnost* – većina elemenata nije fiksirana na mapi, već ih deca mogu postavljati na različite delove mape i pomerati u okviru pojedinih aktivnosti

U tabeli je dat prikaz različitih elemenata mape:

Elementi Mape	Moguća značenja i načini korišćenja elemenata mape	Elementi mape posle intervencije
	Makete kuća koje mogu simbolizovati različite stambene objekte, institucije ili organizacije, npr: - kuću u kojoj je dete živelo u zemlji porekla ili kuću u kojoj zamišlja da će živeti u zemlji željene destinacije; centar za smeštaj azilanata... - centar za socijalni rad, nevladinu organizaciju - ambulantu, školu, deportacionu stanicu, biblioteku Deca makete postavljaju na različite delove mape, u zavisnosti od toga šta za njih predstavljaju.	
	Simboli različitih prevoznih sredstava: autobusa, kamiona, brodova, automobila, aviona..., koje deca koriste kako bi prikazala način putovanja tokom različitih faza u procesu migracija...	

Elementi Mape	Moguća značenja i načini korišćenja elemenata mape	Elementi mape posle intervencije
	Figurice dece mogu na Mapi predstavljati decu u pokretu, njihovu braću i sestre ili vršnjake sa kojima deca putuju u različitim fazama migracija. Figurice odraslih mogu simbolizovati brojne odrasle sa kojima su deca u kontaktu: roditelji i druge osobe koje se brinu o deci, različite profesionalce: socijalne radnike ili pedagoge iz centra za smeštaj azilanata, policiju...	
	Misaoni oblačići se mogu koristiti za ispisivanje misli, osećanja ili reakcija dece i odraslih koji su prikazani na mapi, za upućivanje poruka ili dodatna objašnjenja o tome šta simbolizuju pojedini elementi na mapi.	

Elementi Mape	Moguća značenja i načini korišćenja elemenata mape	Elementi mape posle intervencije
	Emotikonima se obeležavaju mesta i situacije za koje deca vezuju pozitivno odnosno negativno iskustvo ili doživljaj. Deca ih mogu postavljati na određenim mestima na mapi ili ih lepiti na određene objekte. Npr. kao mesta pozitivnog iskustva mogu biti označeni centar za smeštaj azilanata, nevladina organizacija, dok kao mesta negativnih iskustava mogu biti označene granice, deportacione stanice, šuma kroz koju su deca prolazila...	
	Mogu se postavljati na različite delove mape, kao i uz određene elemente. Na njima deca ispisuju važne poruke, upozoravaju na opasnosti tokom putovanja, navode šta su uzroci napuštanja određenih zemalja ili šta očekuju u zemljama krajnje destinacije...	
	Mogu se postavljati na različite delove mape ili uz određene objekte, kako bi u većoj meri odgovarali dečjem iskustvu.	

Elementi Mape	Moguća značenja i načini korišćenja elemenata mape	Elementi mape posle intervencije
	Zastave zemalja porekla dece koja učestvuju u konsultacijama, zemalja kroz koje putuju, kao i onih koje su njihova željena destinacija, mogu se postavljati na različite delove mape kako bi se obeležio „prostor“ ovih zemalja. One se mogu lepiti i na određene objekte, kako bi uputile da se iskustvo deteta vezuje za boravak u određenoj zemlji.	
	Koferi simbolično predstavljaju ono sa čime deca napuštaju prvobitno mesto boravka (od materijalnih preko nematerijalnih stvari, sećanja, osećanja, razmišljanja...), ono što stiču tokom procesa migracija i što „unose“ u svoj budući život. Deca sadržaj svog kofera ispisuju ili crtaju na karticama koje ubacuju u kofer.	
	U okviru prepoznatljive forme razglednica, deca mogu da crtaju i pišu o svom putovanju i boravku na određenom mestu. Razglednicu mogu nameniti različitim osobama - onima sa kojima su bili bliski u prethodnom mestu boravka, onima koje će tek upoznati...	

Faze rada na mapi i relevantne aktivnosti

U nastavku su prikazane faze rada na mapi i relevantne aktivnosti u okviru procesa konsultovanja sa decom. Navodimo faze i aktivnosti koje su primenjene u realizovanim konsultacijama, pri čemu treba imati u vidu da se one mogu menjati i prilagođavati konkretnim uslovima rada i grupi dece.

Navedene faze su se odvijale u okviru više konsultativnih susreta. Pojedine obuhvataju više aktivnosti. Aktivnosti uglavnom podrazumevaju kombinovanje praktičnog rada na mapi, kroz primenu različitih tehnika konsultovanja i dijalog o pitanjima koja su pokrenuta. Većina faza se odvija u manjim, unapred formiranim grupama dece, dok se u određenim slučajevima mogu realizovati i samo sa jednim detetom. Takođe, treba napomenuti da se neke od intervencija jedne grupe dece na mapi, mogu koristiti kao pokretač diskusije sa narednim grupama.

Navedenim fazama rada na mapi, u praksi uvek prethode aktivnosti međusobnog upoznavanja učesnika i voditelja konsultativnih susreta, dijalog o ciljevima i očekivanjima od konsultacija, kao i dogovor o pravilima rada. Između navedenih faza ili aktivnosti u okviru pojedine faze, mogu se uključiti aktivnosti usmerene na građenje pozitivne atmosfere i „podizanje energije“, kao i aktivnosti koje će omogućiti opuštanje i predah od razgovora o kompleksnim pitanjima koja se tokom konsultacija pokreću.

Prva faza – Mapa kao iskustveni prostor svakog deteta

Prva faza je usmerena na sagledavanje dečje perspektive o procesu i iskustvu migracija.

Predlog i opis relevantnih aktivnosti:

- **Upoznavanje dece o mapi i njenim elementima**

Voditelj deci prikazuje mapu kao prostor koji simbolički treba da predstavi njihovo celokupno kretanje i iskustvo tokom migracija. Objašnjava da to, pored ostalog, znači da jedan deo mape treba da predstavlja zemlju ili mesto iz kojeg su deca otišla, drugi mesto njihovog trenutnog boravka, a treći njihovu krajnju ili željenu destinaciju. Voditelj pokreće razgovor sa decom o tome da li ih neki od segmenata mape asociraju na određene zemlje ili mesta tokom putovanja i gde bi u prostoru

mape oni postavili ove tri ključne „tačke“. Na osnovu predloga dece i aktivnosti koje slede, voditelj predlaže usvajanje određene „prostorne podele“ mape.

Kada su se svi prihvatili predloženu strukturu, voditelj upoznaje decu o osnovnim elementima mape. Prikazuje svaki element i sa decom diskutuje o mogućim značenjima ovih elemenata.

- **Deca „grade“ svoj put na mapi**

- 1) Svako dete najpre bira kako će i uz pomoć kojih objekata predstaviti na mapi za njega važna mesta u okviru ključnih tačaka putovanja, a zatim pravi ove objekte koristeći različite elemente i materijale koji su mu na raspolaganju.

Na primer, deca mogu da prave:

- svoju nekadašnju kuću i druga važna mesta u prvobitnom mestu boravka: školu, park...
- svoju trenutnu „kuću“ i okruženje u kome se ona nalazi, dnevni centar koji vodi nevladina organizacija u kome provode dosta vremena
- mesto željene destinacije – kuću i okruženje u kome žele da žive, školu u koju bi voleli da idu...

Tokom rada, deca postavljaju napravljene objekte u određene delove mape.

Praktična napomena:

- Ukoliko je za ovu aktivnost predviđeno manje vremena, deca mogu praviti samo po jedan objekat koji simbolizuje mesto koje je za njih jedno od najvažnijih.
 - Takođe, deca kroz razgovor, unutar manje grupe, mogu izdvojiti nekoliko važnih objekata, a zatim u dogovoru sa voditeljem raspodeliti ko će od njih praviti koji objekat.
 - U zavisnosti od toka narednih aktivnosti, deca se mogu i naknadno vratiti pravljenju nekog od objekata, ukoliko to žele.
- 2) Svako od dece prikazuje na mapi neke od okolnosti koje su obeležile njegovo putovanje. Deca, na primer:
 - obeležavaju zemlje ili mesta kroz koja su putovali

- postavljaju prevozna sredstva kojima su putovali
- postavljaju figurice važnih ljudi sa kojima su putovali, ili su ih sretali tokom putovanja odnosno boravka u pojedinim zemljama/mestima

- **Predlog pitanja koja pokreću dijalog:**

- Zašto neka deca napuštaju svoju kuću? Zašto pokušavaju da odu u drugu zemlju / grad?
- Na koji način putuju deca koja migriraju? Kako biraju gde će otići? Od čega to zavisi?
- Sa kim deca putuju? Ko su ljudi koje sreću tokom puta?
- Šta im je važno tokom puta?

Ukoliko deca žele da govore o svojim ličnim iskustvima i specifičnim situacijama tokom procesa migracija, a unutar grupe je uspostavljena podržavajuća atmosfera, može se nastaviti dijalog o ličnim pitanjima:

- Zašto ste krenuli na ovaj put? Ko je doneo odluku o tome? Da li i u kojoj meri deca mogu da utiču na odluku? Šta vi mislite o odluci da napustite mesto boravka?
- Na koji način ste putovali? Sa kim? Da li je neko od tebi važnih osoba ostao?
- U kojim zemljama/mestima si prethodno boravio? Koliko dugo? Kako ti je bilo tamo?
- Kako si i zašto došao/la ovde? Kako ti je ovde?
- Da li bi voleo/la da ostaneš ovde? Kuda bi voleo/la da odeš i zašto baš tamo?

Korišćeni elementi: kućice, figurice ljudi, drveće i životinje, prevozna sredstva, zastavice zemalja

Potrebni materijali: flomasteri, kolaž papir, kartoni, makaze, lepak

Druga faza – Mapa kao prostor zajedničkog iskustva migracija

Druga faza je i dalje usmerena na sagledavanje dečje perspektive o procesu migracija i iskustvima dece, pri čemu je poseban fokus na rizicima i opasnostima sa kojima se deca suočavaju, kao i zaštititi i podršci koja im je potrebna.

Predlog i opis relevantnih aktivnosti:

- **Putovanje kroz mapu**

- 1) Voditelj podstiče decu da, uz pomoć postavljenih elemenata na mapi, pokušaju da rekonstruišu proces migracija. Voditelj postavlja figuricu koja simbolizuje dete na početnu tačku. U usmeravanju pričanja „priče“ o putovanju, voditelj se oslanja na saznanja do kojih se došlo u prethodnoj aktivnosti i podstiče decu da aktivno učestvuju, uključujući različite perspektive.

Primer:

Voditelj postavlja figuricu deteta na „početak puta“. Započinje priču o putovanju. Npr. Sva deca koja krenu na ovakav put imaju svoje razloge za to. Neka deca odlaze iz Somalije zbog... Voditelj poziva decu da navedu razloge. Dijalog dalje može da se nastavi: Neka deca su otišla iz Avganistana jer tamo ne mogu da idu u školu... Iz koje još zemlje dolaze deca? Iz Sirije? Zbog čega? Svi oni putuju na različite načine: neka deca putuju kamionom, neka brodom, neka veliki deo puta prepešače... Hajde da stavimo sve to na mapu... Neka deca putuju sa porodicom, neka putuju sama sa svojim vršnjacima. Hajde da i njih postavimo na mapi. Sva deca u određenom trenutku dođu do neke granice. I kako obično prelaze granicu? Neka pređu krijući se, druga imaju dokumenta. Oni koji se kriju idu kroz šumu, znači treba da nađemo šumu blizu granice. Ko pregleda dokumenta na granici? Hajde da postavimo policajca. Može li neko da pokaže kako to izgleda? Šta se dešava kada pređu granicu? Mnoga deca tokom putovanja borave u Srbiji, tu podnose zahtev za azil. Figurice se postavljaju u prostor mape koji predstavlja Srbiju. Gde ste vi bili smešteni kad ste došli u Srbiju? Šta je sve obezbeđeno deci u Centru za azil? Hajde da to postavimo na mapi. Neka deca su već otišla odavde. Šta mislite, gde su otišla? Neka su još uvek ovde, ali žele da odu Švedsku. Ili Nemačku. Hajde da obeležimo mesta u koja deca žele da odu.

- 2) Ukoliko neko od dece želi, može da ispriča priču o svom putovanju koristeći delove mape. Voditelj može podržati dete u pričanju priče postavljajući mu različita potpitanja.

- **Dodatna pitanja o kojima se pokreće dijalog:**

- Kako izgleda putovanje?
- Koji utisak je ostao deci o pojedinim fazama putovanja / zemljama kroz koje su prolazila?
- Kako deca (i njihove porodice) prelaze granice? Sa kojim opasnostima se suočavaju kad prelaze granicu bez dokumenata?
- Šta im se loše, a šta dobro ili pozitivno može desiti tokom puta?
- Kako je deci u pokretu u Srbiji? Šta pozitivno, a šta negativno vezuju za boravak u Srbiji?

- **Mesta pozitivnog i negativnog iskustva**

Voditelj poziva decu da razmisle o osećanjima koja prate ovakvo putovanje: u kojim situacijama su bila sigurna i srećna, u kojim tužna, uplašena, uznemirana i sl. Voditelj najavljuje deci da će u narednoj aktivnosti označavati na mapi mesta pozitivnih i negativnih iskustava dece koja putuju, pojašnjavajući da se ona mogu odnositi na određene situacije, ali i na susrete sa ljudima koji su imali uticaj na njihovo iskustvo.

Na početku aktivnosti, voditelj postavlja nekoliko emotikona na mapu na osnovu podataka iz prethodnih aktivnosti. Svako dete zatim dobija po nekoliko pozitivnih i negativnih emotikona koje treba da postavi na mapi, polazeći od svojih iskustava ili iskustava svojih vršnjaka.

Primer:

Znak ☹ može biti postavljen blizu granice jer „Tu može da te uhvati policija, pa se deca plaše“; „Na granici su pucali na nas i bilo je povređenih“

Znak 😊 može biti postavljen na kućici koja predstavlja svratište u kome borave deca ulice

Oba znaka 😊 ☹ mogu biti postavljena na kućicu koja označava centar za smeštaj azilanata, jer „Ovde deca mogu da budu srećna jer imaju hranu i krov nad glavom, ali i tužna jer još nisu stigla tamo gde idu“.

Deca zatim objašnjavaju grupi zašto su emotikone stavila na određene delove mape. Ostala deca

koja su imala slična iskustva imaju mogućnost da dodaju svoj emotikon uz obrazloženje. Ukoliko ima i dece koja su imala drugačije iskustvo, ona mogu pored da postave i drugi emotikon.

Praktična napomena:

Dobro je da postoje dodatni emotikoni koje deca mogu naknadno uzimati i postavljati na Mapi ukoliko se nečega kasnije sete. Takođe, decu treba podsetiti da mogu uopšteno govoriti o određenim mestima i situacijama tokom pokreta, a samo ukoliko to žele mogu direktno da govore o svojim ličnim iskustvima.

- **Dodatna pitanja o kojima se pokreće dijalog:**

- Šta je deci najteže na ovom putu?
- Čega se najviše plaše tokom puta?
- Šta ih čini zabrinutim?
- Kako se nose u takvim situacijama?
- Ko im je najznačajnija podrška?
- Kada se osećaju sigurno?
- U kojim situacijama su srećni? Kada im je zabavno?

Korišćeni elementi: emotikoni, prethodno postavljeni elementi na mapi

Treća faza – O okolnostima pokreta i pravima dece u procesu migracija

Treća faza je fokusirana na to kako deca procenjuju ostvarenost svojih prava u procesu migracija

Predlog i opis relevantnih aktivnosti:

- **O opasnostima**

Svako dete dobija putokaznu tablu na kojoj treba da ispiše ili nacрта neku od opasnosti na koje u procesu migracija nailaze deca u pokretu. Voditelj pomaže deci da odaberu opasnost koju će predstaviti, podsećajući ih na ranije diskusije i mesta obeležena negativnim emotikonima. Kada

završe, deca svoje putokazne table predstavljaju grupi i postavljaju na određeno mesto na mapi. Voditelj usmerava diskusiju o opasnostima.

Pitanja o kojima se može pokrenuti dijalog:

- Sa kojim sve opasnostima se deca suočavaju tokom puta?
- Mogu li i na koji način da ih izbegnu?
- Ko im u tome i na koji način može pomoći?
- Šta deca mogu da urade kako bi izbegla opasnosti?
- Imaju li neko iskustvo koje bi podelila sa drugima

• O pravima dece u pokretu

U nastavku diskusije voditelj nastoji da podstakne decu da identifikuju primere kršenja prava dece u pokretu. Deca dobijaju još putokaznih tabli na kojima će, kada se u toku diskusije prepozna primer kršenja prava dece, to predstaviti na već utvrđen način. Na tabli mogu navesti pravo koje im je prekršeno, ali i konkretne situacije i okolnosti u kojima se određeno pravo krši.

Primer: Na nekim granicama se puca i na decu! Pravo na život ti može biti ugroženo kad prelaziš granicu! Deca migranti često ne mogu da idu u školu!

Voditelj se oslanja na prethodno izneta iskustva kršenja prava, navodeći ih kao primere i predlaže njihovo predstavljanje na putokaznim tablama.

Treba imati u vidu da jedan broj dece ima određena znanja o svojim pravima, što može biti značajna podrška u diskusiji. Takođe je važno da voditelj u toku diskusije decu detaljnije informiše o pravima i pokreće dijalog sa decom o tome kako razumeju neko svoje pravo.

Pitanja o kojima se može pokrenuti dijalog:

- Da li neke okolnosti putovanja mogu biti opasne po život dece?
- Da li deca u pokretu imaju podsticajne uslove za razvoj?
- Da li se i u kom smislu život dece u pokretu razlikuje od života druge dece?

- Da li deca mogu da ostvaruju pravo na zdravstvenu zaštitu tokom putovanja i po dolasku u privremeno mesto boravka?
- Da li deca u procesu migracija ostvaruju pravo na obrazovanje?
- Imaju li deca prilike da se igraju i druže sa vršnjacima?
- Da li deca ostvaruju pravo na izražavanje mišljenja u procesu donošenja odluka koje se odnose na njihov život

Korišćeni elementi: putokazne table, oblačici, prethodno postavljeni elementi na mapi

Materijal: flomasteri

Četvrta faza – Dijalog o podršci i zaštiti dece u pokretu

Četvrta faza se odnosi na to kako deca vide ulogu pojedinih sistema i službi dečje zaštite i kako procenjuju kvalitet usluga i programa koji su im dostupni.

Predlog i opis relevantnih aktivnosti:

- **Mapiranje podrške**

Voditelj u grupi otvara diskusiju o tome ko sve štiti decu u pokretu i pruža im podršku tokom puta, sa fokusom na identifikovanje usluga koje su ovoj deci dostupne. Podstiče razgovor sa decom konkretnim primerima kršenja prava, navođenjem različitih opasnosti i situacija o kojima je bilo reči, ističući potrebu za posebnom zaštitom dece u pokretu. Tokom diskusije, deca postavljaju na mapu objekte koji predstavljaju institucije dečje zaštite sa kojima su imala kontakt tokom procesa migracija, kao i figurice ljudi – predstavnika ovih sistema.

Primer: zgrada policije, sigurna kuća, centar za smeštaj azilanata, ambulanta i sl. odnosno policajci, socijalni radnici, doktori, predstavnici nevladinih organizacija...

Voditelj poziva decu da opišu ove susrete i da, koristeći figurice koje su im na raspolaganju, „odigraju“ odnosno prikažu neke situacije u kojima su se našli deca i predstavnici sistema.

Pitanja o kojima se može pokrenuti dijalog:

- Ko pomaže deci u pokretu tokom njihovog putovanja?
- Kakva je uloga policije u odnosu na decu u pokretu? Da li policija štiti decu koja migriraju?
- Kakva je uloga centra za socijalni rad? Da li socijalni radnici pomažu deci u pokretu, na koji način?
- Da li deca u pokretu mogu uvek dobiti pomoć lekara? Kakvo iskustvo deca imaju sa službama zdravstvene zaštite?
- Kako deca opisuju različite centre za smeštaj azilanata? A kako zaposlene u ovim centrima? Kako deca u njima provode vreme?
- Da li i sa kojim organizacijama deca u pokretu imaju kontakt tokom puta? Kada i gde? Da li im ove organizacije pomažu i na koji način?

Napomena: Ukoliko je to od važnosti za proces konsultacija, posebne aktivnosti se mogu posvetiti detaljnijem razgovoru o pojedinim sistemima zaštite i uslugama.

Na primer: Diskusija o centru za smeštaj azilanata, u kome su boravila deca koja su učestvovala u ovim konsultacijama, uz pravljenje razglednica.

• Preporuke dece

- 1) Nadovezujući se na prethodne diskusije, voditelj pokreće dijalog o unapređivanju postojećih sistema zaštite i uloge njenih predstavnika u odnosu na decu u pokretu.

Deca uz određene elemente na mapi postavljaju svoje preporuke za unapređivanje pojedinih sistema.

Na primer:

Putokazna tabla blizu granice: Deca stradaju prilikom ilegalnog prelaska nekih granica, jer policija puca na njih.

Oblačić1: Treba zabraniti pucanje na decu.

Oblačić2: Treba informisati decu u pokretu o mogućim opasnostima tokom puta.

- 2) U zavisnosti od toga gde se sve deca susreću sa predstavnicima različitih sistema, deca postavljaju figurice u određeni prostor mape. Na primer, figurica odrasle osobe u blizini centra za socijalni rad predstavlja socijalnog radnika. Voditelj sa decom započinje diskusiju o tome kakvi bi trebalo da budu odrasli koji rade sa decom.

Pitanja o kojima se pokreće dijalog:

- Kako različite institucije i njihovi predstavnici mogu da učine putovanje bezbednijim i lakšim za decu?
- Kako mogu sprečiti nasilje nad decom u pokretu? Kako ih mogu zaštititi od različitih vidova zloupotrebe tokom puta?
- Kako deca vide kakvi treba da budu profesionalci koji rade sa decom u pokretu: policajci, socijalni radnici, lekari, pedagozi?

Korišćeni elementi: figurice ljudi, oblačići i prethodno postavljeni elementi na mapi

Materijal: flomasteri

Peta faza – Kako deca vide vlastito iskustvo migracija

Peta faza je usmerena na to kako deca vide svoje iskustvo migracija i uticaj koji ono ima na njihov život, sa posebnim fokusom na snage i sposobnosti dece u teškim situacijama koje nastaju u procesu migracija.

Predlog i opis relevantnih aktivnosti:

- **Razglednica sa putovanja**

Prisećajući se različitih faza putovanja, deca biraju „mesto“ na putu sa kog će poslati razglednicu osobi koja im je važna, a nije sa njima. Deca na jednoj strani razglednice crtaju, a na drugoj ispisuju tekst.

Kada sva deca naprave razglednice, voditelj započinje razgovor o tome kome su namenili svoje

razglednice i šta su u njima poručili osobama koje im znače, iz kog mesta su odlučili da se jave i zbog čega.

Ovo može biti dobar trenutak da se sa decom otvori pitanje o tome na koji način oni vide svoje celokupno iskustvo migracija, te kako je ono uticalo na njih i njihov život.

- **Šta nosim sa ovog putovanja**

Razmišljajući o sve tri tačke putovanja (prošlosti, sadašnjosti i budućnosti), deca na karticama crtaju ili ispisuju šta su sve poneli kada su napustili mesto boravka i šta sve „nose“ sa ovog putovanja. To mogu biti materijalne, ali i nematerijalne stvari poput uspomena, prijateljstava, novih navika, drugačijeg pogleda na sebe i svet itd.

Deca kartice ubacuju u „kofere“ koje postavljaju na odgovarajući deo mape.

Primer:

U kofere mogu biti spakovani – Sećanje na staru kuću u Somaliji, Sećanje na jedan normalniji život koji sam imala Norveškoj, Drugovi koje sam upoznao na putu, Bezbroj pitanja, Neizvesnost, Nada u bolji život, To što sam postala zrelija i hrabrija, Postao sam bolja osoba

Voditelj pokreće diskusiju kako bi sumirao iskustva dece, sa posebnim osvrtom na snage i kapacitete dece da se nose sa teškoćama tokom procesa migracija.

- **Pitanja kojima se može pokrenuti dijalog:**

- Koje misli, osećanja, nade ili strahove deca imaju kada kreću na put?
- Koje uspomene deca žele da sačuvaju iz prvobitnog mesta boravka?
- Da li iskustvo migracija utiče na decu? Da li se ona menjaju tokom puta?
- Šta sve deca mogu da „izvuku“ iz iskustva migracija?
- U kojim situacijama deca mogu biti ponosna na sebe tokom ovakvog putovanja?

Korišćeni elementi: razglednice, koferi sa karticama, prethodno postavljeni elementi na mapi

Materijal: flomasteri

Osvrt na iskustvo u primeni prikazane metodologije

Planiranje i organizovanje konsultacija

- U praksi se pokazalo da su pripremne aktivnosti radi sticanja uvida u životne priče dece u pokretu kroz istraživanje literature, a pre svega kroz razgovor sa profesionalcima koji su sa njima u direktnom kontaktu, kao i neformalne susrete i razgovore sa decom, bile od suštinskog značaja u procesu planiranja. One su poslužile kao inspiracija za kreiranje Mape dece u pokretu, određivanje njenih „ključnih“ tačaka i elemenata. S druge strane, konsultacije sa decom u procesu razvijanja metodologije omogućile su sagledavanje dečje perspektive o tome koja pitanja su relevantna, kako odrediti principe i „granice“ dijaloga u procesu konsultacija.
- Značajan aspekt priprema konsultacija podrazumevao je i pregovaranje sa jednim brojem profesionalaca koji su u direktnom kontaktu sa decom u pokretu, koji su zastupali stanovište da konsultacije decu nužno izlažu ponovnoj traumatizaciji. Ova debata je pokazala koliko je važno eksplicirati polazne osnove i etičke principe na kojima se konsultacije sa decom zasnivaju, kao i procedure za bezbednost i zaštitu dece. Takođe je postignuta saglasnost o tome da u konsultacije ne treba uključiti decu koja su u stanju akutnog stresa, a da sam proces treba koncipirati i voditi tako da u njemu deca dobijaju podršku u smislu ojačanja i moći da kontrolišu proces svog učešća. Na širem planu, debata je ukazala na isprepletanost metodoloških i etičkih pitanja koju stalno treba imati u vidu kada je reč o konsultovanju sa decom.
- Roditelji, odnosno staratelji dece u pokretu, a posebno dece tražilaca azila, u velikoj meri su bili zainteresovani da se detaljnije informišu o procesu konsultacija, a posebno o načinima rada i procedurama za zaštitu privatnosti dece. Pored pisane informacije koju su roditelji/staratelji dobili na svom jeziku, značajna prilika za razmenu informacija i razjašnjenje dilema je bio i sastanak koji je sa njima održan.
- Kada se izrađuje vremenski plan konsultacija sa decom, važno je da razmak između dva konsultativna susreta ne bude preveliki (najbolje oko sedam dana). Takođe treba ostaviti prostor za organizovanje dodatnog susreta s decom, ukoliko to bude bilo potrebno. Takođe, može biti dobra strategija da se pozove nešto veći broj dece od planiranog, jer se u praksi dešavalo da deca otputuju ili se iz različitih razloga ne pojave na susretu.

- Kada je reč o formiranju manjih grupa dece za učešće na konsultativnim susretima, značajan doprinos su dali profesionalci koji poznaju decu, ukazujući na važnost uvažavanja dinamike već uspostavljenih odnosa među decom. Vodio se računa o tome da se formiraju grupe u kojima će deca jedna drugima biti podrška. U praksi se pokazalo da su se deca najprijatnije osećala u grupi vršnjaka koje poznaju, kao i onih sa sličnim iskustvima. Iako se vodilo računa o tome da grupe budu približnog uzrasta, uzrast nije bio najvažniji kriterijum za formiranje grupe. Mnogo značajniji su bili prethodno poznanstvo i bliskost dece, jezik i kulturološka pripadnost, kao i pol. Takođe se pokazalo da treba izbegavati da deca koja imaju neki konflikt budu u istoj grupi. Realizovane konsultacije su obuhvatile 24 dece tražilaca azila sa kojima se radilo u okviru četiri podgrupe, dve grupe (ukupno 12 dece) iz procesa readmisije i dve grupe (ukupno šestoro dece) internih migranata.
- Treba pomenuti i da su se sticajem niza okolnosti konsultacije sa dvema devojkicama koje su žrtve trgovine ljudima, odvijale individualno, pri čemu se to pokazalo kao dobar pristup.
- U našem slučaju, tim koji je vodio konsultacije sa decom sastojao se od glavnog voditelja i njegovog pomoćnika, kao i dokumentatora. Podrška su, po potrebi, bili prevodioci, kao i predstavnik partnerske organizacije koji direktno radi sa decom i sa njima ima izgrađen odnos poverenja. U praksi se ova struktura tima pokazala kao dobro rešenje.
- Prisustvo osobe koja je u direktnom kontaktu sa decom i sa njima već ima izgrađen odnos poverenje, bilo je podsticajno posebno na prvim susretima, dok deca nisu izgradila bliskiji odnos sa voditeljima konsultacija. Kasnije, prisustvo ove osobe nije bilo neophodno, ali je ona u dogovoru sa voditeljima bila u blizini i dostupna deci.
- Posebno je važno da odrasli koji vode konsultacije budu dobro obučeni i pripremljeni za rad sa decom u pokretu. Relevantna znanja i iskustva u primeni participativnih tehnika, vrednosna orijentacija koja podupire „slušanje“ dece, kao i uzajamna podrška članova tima, pa i supervizija ukoliko je to potrebno, od suštinskog su značaja. Sastanci tima nakon konsultativnih susreta sa decom na kojima su se razmenjivala iskustva, iznosile dileme i preispitivali postupci, otvarali su prostor za uzajamnu podršku i bili neizostavni deo procesa.

Razvijanje Mape dece u pokretu

- Prilikom koncipiranja i izrade *Mape dece u pokretu* na osnovu definisanih metodoloških principa, od posebne važnosti je bio dijalog i saradnja sa timom dizajnera, kao i poznavacima kulturnog konteksta u kojima deca žive (stručnjaka koji su u kontaktu sa decom i njihovim porodicama, prevodiocima...)

Bezbednost i zaštita dece

- Potpisivanje politike za zaštitu dece organizacije Save the Children, svih koji su na bilo koji način bili uključeni u planiranje, organizovanje i implementaciju konsultacija sa decom, pokazalo se kao veoma dobro rešenje jer je obezbedilo uspostavljanje konsenzusa oko ključnih vrednosti i usvajanje jasnih procedura.

Aktivnosti u okviru konsultativnih susreta

- U praksi se pokazalo da je, pored toga što je važno imati plan i okvirni scenario konsultativnih susreta sa decom, neophodno biti fleksibilan u njegovoj realizaciji i odstupati od plana kada je to u interesu dece ili to zahtevaju nepredviđene okolnosti. Voditelji konsultacija su se tokom rada suočavali sa nizom nepredviđenih okolnosti.
- Upoznavanje dece i voditelja konsultativnih susreta i građenje odnosa uzajamnog poverenja je od suštinskog značaja i treba mu posvetiti dovoljno vremena. U praksi je to značilo da je veći deo prvog susreta sa decom bio tome posvećen.
- Početne aktivnosti rada na mapi takođe otvaraju prostor za međusobno upoznavanje i građenje pozitivne atmosfere. Gotovo sva deca su uživala praveći elemente i postavljajući ih na mapu. Važno je istaći da dimenzije mape i mesto na kome je ona postavljena, treba da omoguće da na njoj istovremeno radi veći broj dece (6-8).
- Jedno od zapažanja je da proces intervenisanja na mapi u početku pretežno vode odrasli. Međutim, kako proces odmiče, deca preuzimaju sve aktivniju ulogu, a često i sama iniciraju unošenje određenih izmena na mapi i otvaraju relevantna pitanja u dijalogu sa vršnjacima i voditeljima.

- Prednost mape je u tome što omogućava brzo vraćanje u razgovor ili njegovu rekapitulaciju, koja je važna nakon pauze u radu ili prilikom prelaska na drugu aktivnost i temu. Ona takođe omogućava povezivanje različitih aktivnosti. Često intervencije na mapi u okviru jedne aktivnosti postaju osnova za dijalog u okviru naredne aktivnosti. S druge strane, intervencije jedne grupe na mapi mogu postati polazna osnova za rad sa drugom grupom dece.
- U procesu vođenja aktivnosti veoma je važan dobar prevod. Pokazalo se da je važno da, osim korektnog prevoda, prevodioci prenose i atmosferu koju stvara voditelj – načinom na koji postavlja pitanje, bojom glasa, intonacijom i sl. U praksi je, takođe, više puta bilo potrebno da prevodilac tokom prevođenja zajedno sa detetom traži pravim izborom reči.
- U praksi je sa decom postignut dogovor da o detaljima koji se odnose na njihova lična iskustva govore u onoj meri u kojoj to žele. Gotovo sva deca su nakon početnog opšeg nivoa razgovora o iskustvima „dece u pokretu“, samoinicijativno prelazila na nivo razgovora o ličnim iskustvima. Tome je doprinosilo građenje poverenja, kao i podsticaj od vršnjaka. Takođe treba istaći da je jedan broj dece vešto koristio svoje pravo da postavi granice u dijalogu, tako što su voditeljima stavljali do znanja da o nekim temama ne žele da govore. Ovo se uglavnom odnosilo na pitanja o kojima su decu već ispitivale nadležne službe (najčešće policijski službenici) i imala su bojazan da mogu reći nešto što može ugroziti njihov položaj.
- Kao dobro rešenje se pokazalo i to što je deci data mogućnost da tokom rada iniciraju pauzu, onda kada procene da je pokrenuto dosta teških tema, da je razgovor dugo trajao i da ih je iscrpeo. Na pauzama koje su inicirane na nekoliko susreta, deca su posebno uživala u neverbalnim igrama koje podrazumevaju pokret.

Dokumentovanje

- Objašnjenje uloge dokumentatora deci, kao i načina na koji će on beležiti podatke, pokazalo se kao značajno iz dva razloga. Jedan je to što deca mogu u velikoj meri pomoći u tom procesu, a drugi je to što sticanjem uvida u dokumentovanje deca uviđaju i značaj svoje uloge i onoga što govore.
- Pored audio snimanja, veoma korisno je bilo i to što je izjave dece zapisivao dokumentator koji je sve vreme bio prisutan. To je olakšalo da se uhvati „nit“ onoga o čemu deca govore i ističu kao posebno važno, ali je ostavljalo i prostor da dokumentator u dogovoru sa voditeljem zatraži od

dece neko dodatno pojašnjenje, ukoliko mu se učini da je potrebno. Na taj način je dokumentator značajno doprinosa slušanju dece.

- Vizuelno dokumentovanje se u praksi odvijalo u toku pojedinih aktivnosti i to uglavnom onih u kojima je učestvovao veći broj dece. Bilo je više razloga za tu odluku. Jedan od njih je to što dokumentovanje zahteva prisustvo većeg broja odraslih, pa se izbegavalo da odnos broja odraslih bude prevelik u odnosu na decu, a drugi je nastojanje da se obezbede uslovi u kojima bi se deca osećala manje „izloženo“. Takođe je važno napomenuti da se sve vreme vodilo računa o tome da se video zapisima ne ugrozi bezbednost dece, što se posebno odnosilo na decu tražioce azila i žrtve trgovine ljudima.
- I najzad, sama mapa i intervencije na mapi su davale znatne mogućnosti za dokumentovanje, tako da je na kraju procesa konsultacija napravljen kratki animirani film koji je beležio intervencije na mapi.

Dobijeni rezultati konsultacija

- Proces konsultacija sa decom je omogućio sagledavanje dečje perspektive o svim pitanjima koja su postavljena kao relevantna. Dobijeno je više podataka nego što je tim koji je vodio konsultacije očekivao. Deca su bila iscrpna i veoma motivisana da govore o svojim iskustvima i viđenjima.

Povratna informacija dece

- U okviru evaluacije procesa konsultacija, gotovo sva deca su istakla da je iskustvo učešća u konsultacijama za njih bilo veoma značajno.

Veliki broj dece je doživeo konsultacije kao podršku u životnoj situaciji u kojoj se nalaze, mogućnost da ispričaju ono što im se dešava i da ih neko čuje, kao i mogućnost da u izvesnoj meri utiču na svoj položaj.

„Na ovim radionicama smo dobili veliku podršku.“

„Ako je nekome teško, to treba da ispriča. Mi smo imali priliku da nas neko čuje.“

„Kroz sva ta pitanja i Mapu, mi smo izvukli iz sebe ono što je dugo bilo u nama. I sad je nekako lakše.“

„Ovo mi je pomoglo da promislim o svemu što mi se dešavalo. Pre mi se samo dešavalo. Sad mi je postalo jasnije zašto sam nekad nezadovoljna, neraspoložena, tužna...“

„Pričali smo o tužnim stvarima, ali na neki drugi način koji mi je pomogao da vidim i to koliko smo jaki i hrabri zbog onoga što smo preživeli.“

„Želim da svima ispričamo našu priču. Važno je da je čuju oni koji nešto mogu da promene.“

„Verujem da možemo da pomognemo da deci poput nas bude bolje.“

„Mi smo često ispitivani, ali nismo pitani. Ovo je bila prilika u kojoj nas je neko pitao.“

Preporučena literatura

Participacija dece i konsultacije sa decom

- Alderson, P., Morrow, V. (2011). *The ethics of research with children and young people*, London: Sage Publications
- Avramović, M. (2009). *Priručnik o participaciji dece*, Beograd: Save the Children
- Avramović, M. (2012). *Primena koncepta dečje participacije u praksi*, diplomski rad odbranjen na Odeljenju za pedagogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu
- Avramović, M. (2014). Research with Children: Involving Children's Perspectives in M. Despotović & E. Hebib (Eds): *Contemporary Issues of Education Quality*, , 485- 499, Belgrade: Institute for Pedagogy and Andragogy
- Barker, J., Smith, F. (2001). Power, positionality and practicality: Carrying out fieldwork with children, *Ethics, Place & Environment*, 4: 142-147
- Carr, M. (2000). Seeking children's perspectives about their learning; in: Smith, A. B., Taylor, N. J., Gollop, M. M. (Eds.) *Children's voices: Research, policy and practice*, Auckland: Pearson Educational
- Christensen, P., James, A. (2008). *Research with children: Perspectives and practices*, London: Falmer Press
- Clark, A., Moss, P. (2001). *Listening to young children. The Mosaic approach*, London: National Children's Bureau
- Davies, S., Thurston, M. (2006). *Consulting with children under five - A literature review*, The University of Chester
- Einarsdottir, J. (2007). Research with children: methodological and ethical challenges – *European Early Childhood Research Journal*, 15 (2), 197-211
- Ennew J. et al. (2009). *The right to be properly researched. How to do rights – based, scientific, research with children*. Bangkok: Black on White Publications, Knowing Children
- Graham, A., Fitzgerald, R.M. (2010). Progressing children's participation: exploring the potential of a dialogical turn, *Childhood*, vol. 17 (3), 343-359
- Hill, M. (2005). Ethical considerations in researching children's experiences; In: S. Greene, D. Hogan (Eds) *Researching children's experience*, London: Sage Publications
- Green, S., Hogan, D. (2005). *Researching children's experience*, London: Sage
- James, A., Prout, A. (1997). *Constructing and Reconstructing Childhood*, London: Falmer Press
- Kellett, M. (2005). *Children as active researchers: a new research paradigm for the 21st century?*, London: Centre for Childhood, Development and Learning, The Open University
- Kirby, P., Lanyon, C., Cronin, K. & Sinclair, R. (2003). *Building Culture of Participation – Involving children and young people in policy, service planning, delivery and evaluation – Handbook*, Nottingham: DFES Publications

- Lansdown, G. (2001). *Promoting Children's Participation in Democratic Decision-Making*, Florence: UNICEF Innocenti Insight
- Lansdown, G. (2005). *The Evolving Capacities of the Child*, Florence: UNICEF Innocenti Insight
- Loveridge, J. (2010). *Involving Children and Young People in Research in Educational Settings*, Victoria University of Wellington: Jessie Hetherington Centre for Educational Research
- Mauthner, M. (1997). Methodological Aspects of Collecting Data from Children: Lessons from three research projects, *Children & Society*, 11(1)
- O'Kane, C. (2000). The Development of Participatory Techniques: Facilitating Children's Views about Decisions which Affect Them; In: P. Christensen, A. James. (Eds). *Research with Children: Perspectives and Practices*, 136-160, London and New York: Falmer Press
- O' Kane, C. (2006). *Children and Young People as Citizens – Partners for Social Change*, Kathmandu: International Save the Children Alliance South & Central Asia
- Pavlović Breneselović, D. (2012). Odnosi na ranim uzrastima, u A. Baucal (ured.) *Standardi za razvoj i učenje dece ranih uzrasta u Srbiji*, 133-150, Beograd: Institut za psihologiju i UNICEF
- Percy-Smith, B., Thomas, N. (2010). *A handbook of Children and Young People's Participation: Perspectives from theory and practice*, USA and Canada: Routledge
- Punch, S. (2002). Research with Children: the same of different from research with adults, *Childhood*, vol 9 (3), 321-341
- Save the Children Norway (2008). *A Kit of Tools – for participatory research and evaluation with children, young people and adults*, Oslo: Save the Children Norway
- Save the Children (2002). *Child Rights Programming - How to Apply Rights-Based Approaches in Programming. A Handbook for the International Save the Children Alliance Members*, London: International Save the Children Alliance
- Save the Children Sweden (2007). *Easier to Say than to Do – Children's Participation in Events with Adults*, Peru, Lima: Save the Children Sweden
- Save the Children (2005). *Kako da se konsultujete sa decom? Priručnik dobre prakse*, Beograd: Save the Children, Program u Srbiji
- Save the Children (2005). *Practical Standards in Child Participation*, London: International Save the Children Alliance
- Save the Children UK (2004). *Politika za zaštitu dece*, Beograd: Save the Children, Program u Srbiji
- Sinclair, R. (2004). Participation in practice: Making it meaningful, effective and Sustainable, *Children and Society*, 18: 106-118

- Thomas, N., O’Kane, C. (1998). The ethics of participatory research with children, *Children and Society*, 12: 336-348
- Van Beers, H. (2002). *Children’s Participation Experiences in Capacity Building and Training*, Stockholm: Save the Children Sweden
- Van Beers, H. & Trimmer, C. (2006). *Adults First! An organisational training on children’s participation*, Bangkok: Save the Children Sweden
- Wright, P., Turner, C., Clay, D. & Mills, H. (2006). *Participation of Children and Young People in Developing Social Care*, London: SCIE

Deca u pokretu

- Dottridge, M. (2008). *Kids abroad: Ignore them, abuse them or protect them?*, Terre Des Hommes International Federation
- Galonja, A., Morača, T., Avramović, M., Diegoli, T. (2012). *Deca u pokretu – položaj i programi podrške i zaštite dece u pokretu u Republici Srbiji*, Beograd: Atina
- IOM Key Migration terms, www.iom.int/cms/en/sites/iom/home/about-migration/key-migration-terms-1.html#Migration
- Jelačić, M., Zorić, J., i dr. (2011). *Maloletni tražiloci azila u Srbiji: na ivici dostojanstva*, Beograd: Grupa 484
- O’Connell Davidson, J., Farrow, C. (2007). *Child Migration and the Construction Vulnerability*, Save the Children Sweden
- *Položaj tražilaca azila u Srbiji: januar – jun 2012* (2012), Beograd: Beogradski centar za ljudska prava
- Punch, S. (2007). *Migration Projects: Children on the Move for Work and Education*, Workshop on Independent Child Migrants: Policy Debates and Dilemmas
- Reale D. (2008). *Away from home – Protecting and supporting children on the move*: Save the Children UK
- Save the Children (2010). *Child Protection Initiative: Taking action against all forms of abuse, neglect, violence and exploitation*: Save the Children
- Transnational Coordination Mechanisms for the Protection of Children on the Move in Context of International Migration and the Fulfillment of their Human Rights, UN CRC Committee Day of General Discussion, Submission by Save the Children, 2012
- Vandenhoe, W. (2011). *Children’s Rights in EU External Action: Beyond Charity and Protection, Beyond Instrumentalization and Conditionality*, International Journal on Children’s Rights, 19: 477-500
- *Zaštita prava interno raseljenih lica u očekivanju trajnog rešenja* (2009). Beograd: Praxis
- Žegarac, N. (2007). *Deca govore: Rizik od trgovine ljudima i rezilijentnost dece u Jugoistočnoj Evropi*, Beograd: Save the Children UK SEE Program za Srbiju

Značajna dokumenta

- EU Action Plan on Unaccompanied Minors (2010): COM
- EU Agenda for the Rights of the Child (2011): COM
- Facts on Child Labour, International Labour Organization, (<http://www.ilo.org>)
- General Comment No. 6, Threatment of Unaccompanied and Separated Children Outside Their Country of Origin (2005): United Nations Committe On the Rights of the Child
- General Comment No. 12, The Righ of Child to Be Heard (2009): United Nations Committe On the Rights of the Child
- Human Rights Council (2010). *Study of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights on Challanges and best practices in the implementation of the international framework for the protection of the rights of the child in the context of migration*: United Nations
- Inter-Agency Group on Children on the Move(2013): The UN High Level Dialogue on Migration and Development 2013: Why Children matter, Background Paper (www.savethechildren.net)
- Save the Children (2013): Committe On the Rights of the Child United Nations, 2012 Day of General Discussion. The rights of all children in the context of international migration
- The State of Worlds Children (2012): UNICEF
- UN Population facts, http://www.un.org/esa/population/publication/popfacts/popfacts_2012-3_South-South_migration.pdf.
- World Report on Violence Against Children (2006): UNICEF

Web stranice:

<http://www.childmigration.net>
www.decaupokretu.info
<http://destination-unknown.org>
<http://www.gmfc.org>
<http://resourcecentre.savethechildren.se/library/children-move-status-and-programmes-support-and-protection-children-move-republic-serbia>
<http://resourcecentre.savethechildren.se/start/library>
<http://www.terredeshommes.org/causes/children-on-the-move>
<http://www.unhcr.org>
<https://www.youtube.com/watch?v=U-vmuUHtDWI&feature=youtu.be>
https://www.youtube.com/watch?v=dIBWmy4nyA4&feature=player_embedded

DODATAK

U odeljku koji sledi, nastojaćemo da damo sažet prikaz situacije u kojoj se nalaze najzastupljenije grupe dece u pokretu u Srbiji. Prikaz je utemeljen na rezultatima istraživanja „Deca u pokretu – programi podrške i zaštite dece u pokretu u Republici Srbiji“ (Galonja i dr, 2013), koje je realizovano 2012. godine u okviru projekta „Reforma sistema socijalne zaštite po meri dece“ o kome je već bilo reči.

Deca u pokretu u Republici Srbiji

Na prostoru zemalja Zapadnog Balkana, uključujući i Srbiju, tokom poslednjih nekoliko godina primetan je značajan porast broja dece u pokretu. Ukoliko imamo u vidu specifičnost konteksta migracija ove dece, kao i različite faze pokreta u kojima se ona najčešće nalaze, kao najbrojnije grupe možemo izdvojiti:

- decu migrante i tražioce azila u Srbiji,
- decu emigrante iz procesa readmisije,
- decu koja migriraju unutar granica zemlje.

Deca migranti i tražioci azila u Srbiji

Većina dece koja borave u Srbiji kao imigranti poreklom su iz ratom zahvaćenih područja Azije i Afrike, a najčešće iz Avganistana, Somalije, Eritreje i Sirije. Jedan broj ove dece putuje sa članovima porodice, dok druga, mahom dečaci uzrasta 15-18 godina, putuju bez pratnje odraslih. Pojedina deca se tokom puta, usled različitih okolnosti, razdvajaju od porodice i putovanje nastavljaju sama ili u pratnji nepoznatih osoba, što ih izlaže riziku od različitih vidova nasilja, eksploatacije i trgovine ljudima. Najčešće putuju bez putnih isprava, koristeći se ilegalnim kanalima i uslugama krijumčara.

Tokom boravka u Srbiji gotovo sva deca (i njihove porodice) podnose zahtev za azil i stiču status legalnih migranata. Za većinu njih Srbija je privremena destinacija na putu ka zemljama Evropske unije.

Deca kao primarni uzrok migracija izdvajaju ugroženu bezbednost i teške uslove života u zemljama porekla, pogođenim ratnim stanjem i unutrašnjim političkim konfliktima. Ona takođe navode nemogućnost ostvarivanja prava deteta, a posebno prava devojčica na obrazovanje, kao jedan od primarnih uzroka migracija.

Po dolasku u Srbiju i dobijanju statusa tražilaca azila, ova deca žive u centrima za smeštaj azilanata. Obezbeđena im je pravna pomoć, starateljstvo ukoliko su bez pratnje odraslih, zdravstvena zaštita i neki od neformalnih programa podrške.

Deca emigranti koja su vraćena u Srbiju u procesu readmisije

Deca koja su u procesu readmisije vraćena u Srbiju najčešće su sa svojim porodicama emigrirala u zemlje Evropske unije koristeći legalne načine putovanja. Većina ove dece je romskog porekla, i pre odlaska u inostranstvo živela je sa svojom porodicom, mahom u nelegalnim naseljima u većim gradovima. Znatno je i procenat dece koja su sa porodicama raseljena sa Kosova posle 1999. godine, nakon čega su živela u izbegličkim kampovima. Značajno je da je većina pomenutih porodica u zemlji željene destinacije imala bliže ili dalje rođake, što je faktor koji je doprineo njihovim migracijama.

Po odbijanju zahteva za azil u zemljama Zapadne Evrope, deca i njihove porodice se, uglavnom, dobrovoljno vraćaju u Srbiju, gde nastavljaju da žive u istim naseljima i sličnim životnim okolnostima.

Za najveći broj ove dece, razlog napuštanja Srbije je u sveukupnim, veoma nepovoljnim uslovima života, koje karakterišu siromaštvo, nemogućnost rešavanja stambenog pitanja, zapošljavanja i obezbeđivanja minimalnih prihoda za dostojanstven život porodice, kao i višestruka diskriminisanost. Znatno broj ove dece imao je iskustvo rada na ulici, koji ih je izlagao riziku od različitih vidova nasilja i eksploatacije, kao i trgovine ljudima.

Po povratku u zemlju, većina ove dece ponovo se suočava sa istim problemima, ali i nedostatkom podrške u procesu reintegracije. Iako među ovom decom ima one koja prvobitno nisu želela da napuste zemlju, najveći broj njih se slaže da je ovakva odluka roditelja bila ispravna i vide je kao jedino rešenje u postojećim okolnostima. Gotovo sva deca ističu i da im je boravak u Zapadnoj Evropi, makar i u kratkom periodu, omogućio bolje uslove za život i još značajnije „osećaj perspektive“.

Deca interni migranti

Ovu grupu čine deca sa iskustvom migracija unutar zemlje, koja se uglavnom sa porodicama sele iz manjih mesta u veće gradove. Veliki broj ove dece je romskog porekla. Ona po dolasku u grad često žive u nelegalnim naseljima iz kojih neretko bivaju prinudno raseljena. Za mnoge prinudno raseljavanje podrazumeva povratak u mesta iz kojih su se doselili, a zatim, i ponovno vraćanje u velike gradove i nastanjivanje drugih nelegalno izgrađenih naselja.

Većina ove dece pripada socijalno najugroženijim grupama. Ona razlog preseljenja u veće gradove i život u određenim zonama grada vide, pre svega, u mogućnostima lakšeg nalaženja posla i obezbeđivanja sigurnijih prihoda za porodicu.

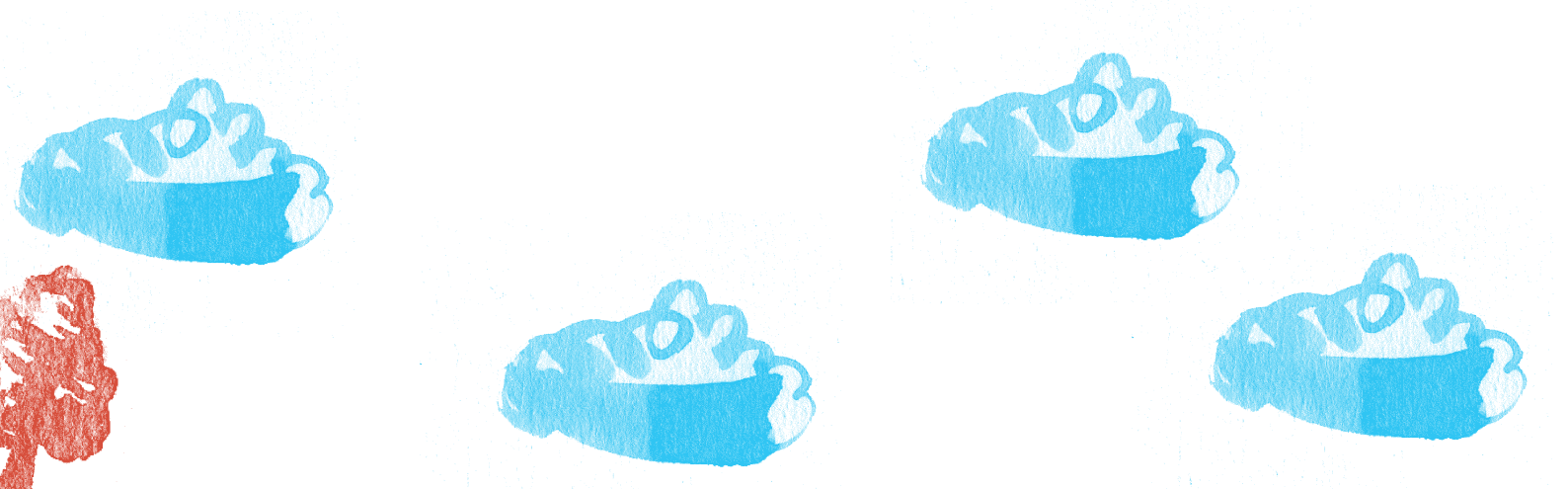
Mnoga deca koja interno migriraju obavljaju različite poslove kako bi izdržavala sebe i svoju porodicu. Većina tih poslova se odvija na ulici ili je sezonske prirode. Veliki broj dece naglašava i da se povremeno bavi prošnjom. Ovakav način života često ih onemogućava u ostvarivanju prava na obrazovanje, ali i dovodi u neposrednu opasnost od različitih vidova nasilja i eksploatacije. Pored toga, mnoga od ove dece nemaju osnovna dokumenta, zbog čega im je onemogućen pristup uslugama zdravstvene i socijalne zaštite.

Deca u pokretu u Srbiji između socijalne isključenosti i prilika za bolji život

Socijalna isključenost česta je posledica položaja značajnog broja dece u pokretu u Srbiji. Ona se reflektuje kroz nemogućnost ove dece da ostvaruju svoja prava usled otežanog pristupa resursima sistema i zajednice. Nerešen građansko-pravni status dece, nedostatak mehanizama za prevazilaženje jezičkih i kulturoloških barijera, otežan pristup sistemu socijalne i zdravstvene zaštite, kao i obrazovanju, odsustvo podrške u sticanju neophodnih životnih znanja i veština, podupiru njihovu višestruku marginalizaciju i diskriminaciju. U takvim okolnostima dodatno se uvećava rizik da deca budu izložena različitim oblicima nasilja i eksploatacije. U ovakvim uslovima života i odrastanja posebno su značajne rezilijentne snage dece – njihovi unutrašnji kapaciteti da se nose sa teškim životnim okolnostima, podrška koju dobijaju u neposrednom okruženju kroz bliske odnose sa odraslima i vršnjacima, kao i u okviru različitih programa.

I najzad, ono što se ne sme zanemariti, migracije su aktivno nastojanje ove dece i njihovih porodica da prevaziđu teškoće i obezbede prilike za bolji život. Tokom procesa migracija deca preuzimaju mnoge uloge i odgovornosti, stiču životno iskustvo, postaju zrelija. Znatan broj dece ističe da ih ovo iskustvo osnažuje i utiče na njihov odnos prema sebi i svetu.

Upravo iskustvo i zrelost ove dece, njihova vizija o boljoj budućnosti i spremnost da preuzmu aktivnu ulogu u svom životu, snažan je potencijal koji ne sme da bude zanemaren u nastojanjima da se unapredi položaj dece u pokretu.

Objedinjujući konceptualni okvir i praktične smernice za konsultovanje sa decom, ova publikacija je primer dobre, ali i retke, prakse da se teoretskim načelima udahne život kroz konkretna uputstva koja ostaju prilagodljiva i fleksibilna za upotrebu u različitim kontekstima i situacijama. Dodatna vrednost publikacije je metodološki pristup koji je saobražen detetu iz migracione populacije, a ujedno po meri svakog deteta, što doprinosi njegovoj univerzalnoj primenljivosti. Začinjena pravom dozom kreativnosti, ova publikacija nas podseća na potrebu da se dečjem razvoju i nezi pristupa na životan i primeren način, koji iskoračuje iz striktno akademskih okvira, a pritom ostaje veran naučnim i metodološkim postulatima.

Raša Sekulović, regionalni savetnik Plan International, Kancelarija za Aziju

Čini se da gledišta dece, pogotovo one kojima je otežan pristup obrazovanju, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti i slično, još ne dopiru u dovoljnoj meri do onih koji najviše doprinose razvijanju politika i praksi koje utiču na svakodnevni život dece. Autorka s pravom naglašava da je veoma značajno da „slušanje dece“ i ugrađivanje dečje perspektive treba da „postane deo kulture institucija i organizacija koje se bave decom, uz stalan dijalog o otvorenim pitanjima i razmenu iskustava dobre prakse“. Odrasli postaju „znalci“ kada slušaju decu i uče od njih. Tek onda su u stanju da biraju i kreiraju (zajedno sa decom!) tehnike „podešene deci“, one koje im omogućavaju da se što potpunije izraze i da što aktivnije učestvuju. Smislena participacija dece je ne samo pravo, već i etički zadatak odraslih koji se o njima staraju, jer doprinosi razvoju dece, a i razvoju celokupnog društva. Zato je potrebno da nalazimo načine da učimo od dece i sa decom, kako bi sa njima gradili bolji svet. Ova knjiga je doprinos tome, te je sa zadovoljstvom preporučujem za objavljivanje.

Prof. dr Nevenka Žegarac, Fakultet političkih nauka